

AIHM'İN ÇEVRE İÇTİHADININ İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ DAVALARINA UYGULANABİLİRLİĞİ

Applicability of The ECtHR's Environmental Case Law to Climate Change Litigations

Merve ALÇIK ENGÜRÜLÜ*

ÖZ

Çevre hakkını ayrıca ve açıkça düzenlemeyen Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin (Sözleşme veya AİHS) denetim mekanizması olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AIHM) önüne çevre ile ilgili başvurular sıklıkla gelmektedir. Mahkemenin bugüne kadar çevresel meselelerle ilgili vermiş olduğu kararlar özellikle yaşam hakkı ve özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı ile ilişkilendirilmektedir. Mahkemeye iklim değişikliğinin zararlı etkilerinin hak ihlallerine sebep olduğu gerekçesiyle yapılan başvurular bulunmaktadır. AIHM önüne gelen iklim değişikliği davaları yeni bir olgu olmasına karşın bu çalışmanın yapıldığı esnada mahkemenin kabul edilemez bulduğu yalnızca iki karar mevcuttur. Mahkemenin iklim değişikliği hakkında esasa ilişkin vermiş olduğu bir karar henüz bulunmamaktadır. Yanı sıra, Mahkemenin iklim değişikliği sebebiyle meydana gelen sınır aşan çevresel zararlar açısından yargı yetkisini değerlendirdiği bir kararı da bulunmamaktadır.

İklim değişikliği davaları, iklim değişikliğinin zamana yayılan kümülatif etkileri sebebiyle, zarar riskinin ve mağduriyetin kanıtlanması; sınır aşan çevresel zararların meydana gelmesiyle devletlerin yargı yetkisinin

Makalenin Geliş Tarihi: 30.11.2022, **Makalenin Kabul Tarihi:** 01.08.2023.

Bu makale, 12-13 Aralık 2022 tarihlerinde Çankaya Üniversitesi tarafından çevrimiçi gerçekleştirilen Ceren Damar Şenel III. Genç Bilim İnsanları Sempozyumunda sunulan tebliğin genişletilmiş ve geliştirilmiş halidir. Yazar, çalışmanın hazırlanması sürecindeki katkıları için Doç. Dr. Nihan Yancı Özalp'e teşekkürlerini sunar.

* Arş. Gör. Kırklareli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı, E-posta: malcik@gsu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5335-6540.

belirlenmesi açısından zorluklar taşımaktadır. Çalışmada mahkemenin çevre içtihadının derdest iklim değişikliği davalarında uygulanabilirliği özellikle sınır aşan çevresel zararlar karşısında mahkemenin yargı yetkisi ve başvuruçuların mağdur sıfatı hususları bakımından değerlendirilecektir. Son olarak Mahkemenin çevre içtihadında esasa ilişkin yaptığı değerlendirmelerinin derdest iklim değişikliği davalarında uygulanabilirliği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İklim Değişikliği Davaları, Yargı Yetkisi, Sınır Aşan Çevresel Zararlar, Mağdur Sıfatı, Özel Hayata ve Aile Hayatına Saygı Hakkı.

ABSTRACT

Environmental applications frequently come before the European Court of Human Rights (ECtHR), the European Convention on Human Rights (Convention or ECHR) supervisory mechanism, which does not regulate the right to the environment separately and explicitly. Regarding environmental matters, ECtHR's judgements are mainly linked to protecting the right to life, privacy, and family life. There are applications to the ECtHR because the harmful effects of climate change cause rights violations. ECtHR has only declared two climate change litigations inadmissible so far. The ECtHR has yet to decide on the merits of climate change. Moreover, there is no judgement of the ECtHR to evaluate its jurisdiction regarding transboundary environmental harms caused by climate change.

Climate change has cumulative effects over time. In climate change litigations, proving the damage and victim status and determining the ECtHR's jurisdiction regarding transboundary environmental harms is difficult. In this article, the applicability of the ECtHR's environmental case law in pending climate change cases will be evaluated in terms of the jurisdiction of the ECtHR and the victim status of the applicants, especially in the face of transboundary environmental damages. We'll discuss if the Court's consideration of environmental case law is applicable in climate change cases.

Keywords: Climate Change Litigation, Jurisdiction, Transboundary Environmental Harms, Victim Status, Right to Respect for Private and Family Life.

GİRİŞ

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS veya Sözleşme), çevre hakkını düzenlememesine rağmen çevre ile ilgili meseleler Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM veya Mahkeme) önüne geldiğinde, Mahkeme verdiği kararlarla Sözleşmeyi çevrenin korunmasına dair yükümlülükleri de içerir şekilde yorumlamıştır. Adından da anlaşılacağı üzere insan haklarını içeren Sözleşme metni, insan merkezli (antroposentrik) bir dille yazılmasına rağmen çevrenin korunması yorum yoluyla Sözleşmeye dâhil edilmiştir. Öğretide, Sözleşmede çevre hakkına ayrıca yer verilmemesinin sebebi olarak Sözleşmenin imza edildiği tarihte çevre hakkının henüz gelişmemiş olmasına dayandırılmaktadır. Ek protokoller kabul edilmek suretiyle zaman içerisinde Sözleşmeye eklenen haklar olmasına karşın çevre hakkının eklenmediği görülmektedir. Bunun bir sebebi, Mahkemenin halihazırda çevrenin korunmasını kararlarına yorum yoluyla dâhil etmesi ve anılan kararları aracılığıyla Sözleşmedeki haklarla çevrenin korunması arasında kurduğu bu ilişkiyi yeterli görmesidir. Diğer bir sebebi ise, Sözleşmenin daha ziyade birinci kuşak hakları korumak istemesidir. Zira, yorum yoluyla Mahkemenin kararlarına dâhil edilen çevrenin korunması, kişinin haklarını etkilediği ölçüde Sözleşmedeki güvencelerden faydalanmaktadır. Çevrede meydana gelen bozulma veya kirlilik, ancak insanın bedensel ve/veya ruhsal bütünlüğünü ya da yaşam alanını etkilediği ölçüde ihlale neden olmaktadır.

Çalışmanın amacı, öncelikle Mahkemenin çevresel meselelere dair verdiği kararlarda nasıl bir inceleme yaptığının tespit edilmesidir. Bu kararların görülmekte olan iklim değişikliği davalarında uygulanabilir olup olmadığı değerlendirilerek Mahkemenin bu davalarda ileri sürülen iddialar karşısında nasıl bir yol izleyebileceğini irdelemektir. Çalışmada öncelikle Mahkemenin çevre ile ilgili meselelere dair kararlarında yaşam hakkı ve özel hayata ve aile hayatına saygı hakkını nasıl ele aldığı incelenecektir. İklim değişikliği davalarında başvurucular davalı devlet veya devletlerin sera gazı salımlarının kümülatif ve sınır aşan etkilerine maruz kaldıklarını iddia etmektedirler. Sınır aşan çevresel zararlar karşısında başvurucuların ikamet etmedikleri davalı devletler açısından Mahkemenin yargı yetkisi hususunu nasıl değerlendireceği tartışılacaktır. Başvurucuların AİHS'in 2. maddesinin (yaşam hakkı) ve 8. maddesinin (özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı) ihlal edildiği iddiaları karşısında Mahkemenin yargı yetkisi hususunda oluşturduğu içtihadını iklim değişikliği davalarına nasıl uyarlayabileceği tartışılacaktır. Akabinde başvurucuların mağdur sıfatını haiz oldukları iddialarını Mahkemenin nasıl değerlendirebileceği tartışılacaktır.

İklim değişikliği davaları, uluslararası yargı mekanizmaları önüne sıklıkla gelmekte olup günümüzde bu tür davaların arttığı gözlemlenmektedir. Her ne kadar Mahkeme, çevrenin korunması yönünde içtihat oluştursa da iklim değişikliği sebebiyle meydana gelen çevresel bozulmalara dair hak ihlali iddiaları karşısında henüz esasa ilişkin bir karar vermemiştir. Bu çalışmanın yapıldığı esnada iklim değişikliği ile ilgili yalnızca iki başvuruya dair mahkemenin kabul edilemezlik kararı verdiği görülmektedir.¹ Derdest başvurulardan üçü hakkında ise duruşma aşamasına geçilmiştir.²

İklim değişikliği insan yaşamına doğrudan veya dolaylı zararlı etkilerde bulunarak çevresel zararları sebebiyet vermektedir. Devletlerin, iklim değişikliğinin anılan zararlı etkileri karşısında uluslararası antlaşmalardan kaynaklanan öngörülebilir zararları önleme yükümlülüğü bulunmaktadır. Mahkemenin Büyük Dairesinin iklim değişikliği ile ilgili vereceği kararlarda izleyeceği yol insan hakları ile iklim değişikliği bağlantısında mevcut ve müstakbel başvurulara ışık tutacaktır. Çünkü Mahkemenin içtihadı, Sözleşmenin yorumlanması açısından önem arz etmekte olup; sözleşmecî devletler açısından bağlayıcıdır. Yanı sıra, bu içtihat Mahkemenin benzer davalarda ne karar vereceğine dair bir gösterge sağlamaktadır. Fikrimizce, Mahkemenin çevre ile ilgili vermiş olduğu kararlardan yola çıkarak uygulanacak kriter ve koşulların, derdest iklim değişikliği davalarında da belirleyici olacağı düşünülmektedir.

¹ ECHR, “Climate Change Fact Sheet,” https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Climate_change_ENG.pdf; Mahkeme, *Humane Being ve diğerleri/Birleşik Krallık*, Başvuru No: 36959/22, K.T. 01.12.2022 ve *Plan B. Earth ve diğerleri/Birleşik Krallık*, Başvuru No:35057/22, K.T. 13.12.2022 başvuruları hakkında kamuya kapalı ve yazılı usulle tek hâkim tarafından başvuru sahiplerinin Sözleşme kapsamında bir ihlalin mağduru olduklarını iddia edecek kadar etkilendiklerinden bahisle kabul edilemezlik kararı vermiştir. Anılan başvurulara dair verilen kabul edilemezlik kararları mahkemenin basın bülteninde kısaca yer almış olup; ayrıca yayımlanmamaktadır.

² *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet*, Başvuru No:39371/20, *Carême/Fransa*, Başvuru No:7189/21 ve *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri/İsviçre* Başvuru No:53600/20 başvuruları açısından ise Büyük Daire sözlü aşama olan duruşma aşamasına geçilmesine karar vermiştir. *Carême/Fransa* başvurusu ile *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri/İsviçre* başvurularının duruşması 29.03.2023 tarihinde görülmüştür; *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet* başvurusunun duruşmasının ise 2023 yılının adli tatili akabinde yapılmasının planlandığı Mahkeme tarafından kamuoyu ile paylaşılmıştır; European Court of Human Rights, Press Release, Grand Chamber Procedural Meeting in Climate Cases, (03.02.2023), <https://hudoc.echr.coe.int/eng-press?i=003-7559178-10387331>, erişim tarihi:30.05.2023.

İklim değişikliği davalarının tümünde yaşam ve özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı ihlal iddialarının ortak olması sebebiyle, çalışmamızda yalnızca yaşam hakkı ve özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı ile çevre bağlantısının kurulduğu içtihadı odaklanılacaktır. Mahkemenin içtihadında çevre ile bu haklar arasındaki bağlantıyı nasıl kurduğu, bu hakları nasıl yeşillendirdiği³ açıklanacaktır. İklim değişikliğinin zararlı etkilerinin kümülatif niteliği, süregelen bir zamanda gerçekleşiyor oluşu ve sınır aşan çevresel zarar iddiaları mahkemenin yargı yetkisi meselesini karmaşık hale getirmektedir. Bu nedenle mahkemenin kabul edilebilirlik aşamasında incelediği yargı yetkisi hususunun ve başvurucuların mağdur sıfatının nasıl ele alındığının ifade edilmesi gerekmektedir. Özellikle sınır aşan çevresel zararlar söz konusu olduğunda mahkemenin yargı yetkisinin nasıl belirleneceği önem arz etmektedir. Dolayısıyla, çalışmamızda öncelikle Mahkemenin yargı yetkisini nasıl belirlediğine değinilecek; akabinde, mevcut iklim değişikliği davalarında başvurucuların iddiaları da göz önünde tutularak, AİHM'in başvurucuların mağdur sıfatını, çevrenin korunması konusunda AİHS'in 2. ve 8. maddeleriyle kurulan bağlantıyı ve Mahkemenin yargı yetkisini bu davalarda nasıl uygulayabileceği tartışılacaktır.

AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ İÇTİHADINDA ÇEVRE

A. Genel Olarak

AİHS ve ek protokollerinde çevre hakkı veya çevresel usuli haklar ayrıca yer almamasına rağmen, Sözleşmenin denetim mekanizması olan Mahkeme, Sözleşmede yer alan hakları çevrenin korunması açısından yorumlarken bu hakları içtihadıyla koruma altına alarak genişletmiştir.⁴ Mahkeme, çevre ile

³ Hana Müllerová, "Environment Playing Short-Handed: Margin of Appreciation in Environmental Jurisprudence of the European Court of Human Rights," *Review of European, Comparative & International Environmental Law* 24, no.1 (2015): 86.

⁴ Christina Voigt, "The Climate Change Dimension of Human Rights: Due Diligence and States' Positive Obligations," *Journal of Human Rights and the Environment* 13, Special Issue (2022): 156; Natalia Kobylarz, "The European Court of Human Rights: An Underrated Forum for Environmental Litigation", in *Sustainable Management of Natural Resources Legal Instruments and Approaches*, editors by Helle Tegner Anker Birgitte and Egelund Olsen, (Cambridge: Intersentia, European Environmental Law Forum, 2018), 100; Erkan Duymaz, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Çevrenin Korunmasına Katkısı", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, no.47, (2012): 122, 123; Nihan Yancı Özalp, "Çevresel Haklara İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Yaklaşımı," *Anayasa Hukuku Dergisi* 2, no.3 (2013): 53, 54; Ahmet Mithat Güneş, *Çevre Hukuku* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2019), 166; İbrahim Ö. Kaboğlu ve Nihan Yancı Özalp,

özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı arasında doğal bir ilişki olduğunu içtihadıyla tespit ederek kararlarında bu ilişkiye yer vermek suretiyle çevre içtihadını geliştirmeye devam etmektedir.⁵ Sözleşmede yer alan insan haklarının bireyler tarafından tam anlamıyla ve eksiksiz kullanımı için sağlıklı bir çevre ön koşuldur. Sağlıklı bir çevrenin mümkün olmadığı varsayımında,

Çevre Hakkı (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2021), 257; Dilara Yüzer Eltimur, *AİHS Kapsamında Özel Hayatın ve Aile Hayatının Korunmasında Devletin Pozitif Yükümlülükleri*, (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2019), 400; Gülay Arslan Öncü, “Özel Yaşama ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı,” iç. *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa*, ed. Sibel İnceoğlu (Ankara: Avrupa Konseyi, 2013), 305; Orla Kelleher, “Incorporating Climate Justice into Legal Reasoning: Shifting Towards a Risk-Based Approach to Causation in Climate Litigation,” *Journal of Human Rights and The Environment* 13, no. 1 (2022): 301; Armando Rocha and Rômulo Sampaio, “Climate Change Before the European and Inter-American Courts of Human Rights Comparing Possible Avenues Before Human Rights Bodies,” *Review of European, Comparative & International Environmental Law* 32, no.2 (2023) 281; David Harris, Michael O’Boyle, Ed Bates and Buckley Carla, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, Çevirenler Mehves Bingöllü Kılıcı ve Ulaş Karan (Ankara: Avrupa Konseyi, 2013), 373; Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi, Bakanlar Komitesi’ne AİHS’e güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevre hakkı hususunda ek bir protokol hazırlamak ve anılan hakkın Sözleşmeye dahil edilmesi; üye devletlerin de çevreyi insanların onurlu ve sağlıklı bir şekilde yaşamalarına ve diğer temel hakları tam olarak kullanmalarına izin veren koşullara sahip olmalarını sağlama sorumluluğunu açıkça ortaya koymaları; yanı sıra gelecek nesiller için de dahil olmak üzere ulusal düzeyde güvenli, temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrenin çok daha etkili bir şekilde korunmasını teşvik etmelerini 29 Eylül 2021 tarihli, 2211 numaralı tavsiye kararında belirtmiştir. (Parliamentary Assembly, “Anchoring the Right to a Healthy, Environment: Need for Enhanced Action by The Council of Europe,” Recommendation 2211, <https://pace.coe.int/fr/files/29501/html>, accessed 22.11.2022, parag.3.1) Öğretide, her ne kadar Mahkeme içtihadıyla sağlıklı bir çevre hakkını özel ve aile hayatına saygı hakkı içerisinde korusa da Sözleşmenin sağlıklı bir çevre için ayrıca asli bir hak öngörmediği ve bunun da Mahkemeye sınırsız yargı yetkisi vermediği için sınırları olduğu belirtilmektedir. Mahkeme tarafından çevrenin korunması ile ilgili verilen yakın tarihli kararlarda Yargıç Serghides tarafından kaleme alınan farklı gerekçe görüşünde, özellikle iklim değişikliğinin olumsuz etkileri sebebiyle kaçınılmaz bir şekilde sağlıklı bir çevre hakkının bir nevi *jus cogens* kuralı haline gelebileceği; Mahkeme içtihadında her ne kadar sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, özel ve aile hayatına saygı hakkı (AİHS madde 8) kapsamında belirli ölçüde korunsun da, sağlıklı bir çevre hakkını içeren yeni bir ek protokolün kabul edilmesine ihtiyaç olduğunun altı çizilmektedir. (*Pavlov ve diğerleri/Rusya*, Başvuru No: 31612/09, K.T. 11.10.2022, Yargıç Serghides’in farklı gerekçesi, 33 vd.)

⁵ Voigt, “The Climate Change Dimension of Human Rights,” 156, 157; Müllerová, “Environment Playing Short-Handed,” 86.

kişilerin Sözleşmede yer alan haklarını tam anlamıyla ve eksiksiz kullanmaları da ne yazık ki mümkün olamayacaktır. Çevre ile ilgili meselelerin genellikle Mahkeme önüne yaşam hakkı ve özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı ile bağlantılı olarak geldiği görülmektedir. Mahkeme tarafından bugüne kadar incelenen başvuruların konusu genel olarak gürültü kirliliği, endüstriyel kirlilik, atık yönetimi, su kirliliği, insan kaynaklı şehir planlama ve inşaattan kaynaklanan sorunlar ve doğal afetler gibi bir dizi çevresel faktörün bireysel insan hakları üzerindeki etkisi ile ilgilidir.⁶

1. Başka Bir Hakkın Sınırı Olarak Çevrenin Korunması

Mahkeme içtihadında çevrenin korunması kamu yararı olarak görülmekte ve bu amaçla hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması mümkün olabilmektedir. Bir kamu yararı olarak çevrenin korunması hususu Mahkeme kararlarında çoğunlukla mülkiyet hakkının, bazen de özel hayata ve aile hayatına saygı hakkının bir sınırı olarak görülmektedir.⁷ Mahkeme, Sözleşmede yer alan bir hak ve özgürlüğün bir kamu yararı olarak çevrenin korunması sebebiyle sınırlandırılmasını ele alırken devletlere tanıdığı geniş takdir marjı çerçevesinde somut olay üzerinden inceleme yapmaktadır. Sözleşme kapsamındaki hak ve özgürlüklerin korunması konusunda asli yükümlülük ikincillik ilkesi gereği Sözleşmeci devletlere hasredilmiştir. Dolayısıyla, çevreyi korumak için alınacak önlemlerin öncelikle Sözleşmeci devlete ait olduğu söylenebilecektir.⁸ Mahkeme, bu nedenle çevrenin korunması hususunda alınacak önlemlerin Sözleşmede yer alan hakları sınırlandırması açısından Sözleşmeci devletlere geniş bir takdir marjı

⁶ Council of Europe, “Manual Human Rights and The Environment Containing Principles Emerging from the Case Law of the European Court on Human Rights and The Conclusions and Decisions of The European Committee of Social Rights,” <https://rm.coe.int/manual-environment-3rd-edition/1680a56197>, 19, parag.34; Katharina Franziska Braig and Stoyan Panov, “The Doctrine of Positive Obligations as a Starting Point for Climate Litigation in Strasbourg: The European Court of Human Rights as a *Hilfssheriff* in Combating Climate Change?”, *Journal of Environmental Law & Litigation*, no.35, (2020): 269.

⁷ Yancı Özalp, “Çevresel Haklara İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Yaklaşımı,” 57, 58, 62; Duymaz, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin,” 125, 126, 127; Kaboğlu ve Yancı Özalp, *Çevre Hakkı*, 258; Nühket Yılmaz Turgut, “The European Court Of Human Rights And The Right To The Environment,” *Ankara Law Review* 4, no:2 (2007): 5, 10.

⁸ Council of Europe, “Manual Human Rights and The Environment,” 20, parag. 35.

tanımaktadır.⁹ Ancak öğretilerde VOIGT, Mahkeme tarafından verilen son kararlarda, Mahkemenin geleneksel geniş takdir marjı yaklaşımının daha belirli takdir marjı yaklaşımına (*certaine marge d'appréciation*) doğru kaydığını belirtmektedir. Yazara göre, belirli takdir marjı yaklaşımı ile kastedilen Mahkemenin bir çevresel zarar karşısında tam olarak ne yapılması gerektiğini belirleme görevi olmasa da Sözleşmeciler devletlerin o durum karşısında gerekli özeni gösterip göstermediğini –*due diligence* standardını– değerlendirmesidir.¹⁰ Yabancı öğretilerde *due diligence* olarak ifade edilen bu davranış yükümlülüğü etkili bir çevre hukuku sistemi ve düzenlemeleri ile istişare ve bildirim ilkelerinin oluşturulması ve uygulanması da dâhil olmak üzere, kendi yetki alanları dâhilinde yürütülen faaliyetlerin diğer devletlerin çevresine zarar vermemesi için tüm devletlerce gerekli özenin gösterilmesini ifade eder.¹¹

2. Çevrenin Korunması Açısından Devletin Pozitif Yükümlülükleri

Mahkeme içtihadında çevresel meselelerin bireylerin insan haklarından yararlanmasını engelleyebileceği kabul edildiğinden¹², çevre sorunları çeşitli hükümler kapsamında, özellikle Sözleşmenin 2., 3., 6., 8., 10. ve ek 1. protokolünün 1. maddesi kapsamında¹³ ele alınmaktadır. Bir hakkın kullanılmasında ilgili öngörülebilir önemli bir risk olduğunda, Sözleşmeciler devletlerin bu riski önlemek, sınırlamak veya telafî etmek için harekete geçebileceği durumlarda pozitif yükümlülüklerinden söz edilir. Çevrenin korunması, Sözleşmede yer alan hak ve özgürlükleri gerçekleştirmek üzere devletlerin pozitif yükümlülüklerini yerine getirmemesi gereğiyle de

⁹ Yancı Özalp, “Çevresel Haklara İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Yaklaşımı,” 59; Armelle Gouritin, “Potential Liability of European States Under the ECHR for Failure to Take Appropriate Measures With a View to Adaptation to Climate Change,” in *Climate Change Liability*, eds: Michael Faure and Marjan Peeters, (Cheltenham: Edward Elgar, 2011), 141.

¹⁰ Voigt, “The Climate Change Dimension of Human Rights,” 161; *Cordella ve diğerleri/İtalya*, Başvuru No:54414/13 ve 54264/15, K.T.24.06.2019, parag.158; Catherine Le Bris “Droits de l’Homme et Droits de l’Humanité au Regard de la Crise Climatique,” *Journal Européen Des Droits de l’Homme*, no.2, (2022): 143.

¹¹ Philippe Sands, Jacqueline Peel, Adriana Fabra and Ruth Mackenzie, *Principles of International Environmental Law*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 747.

¹² *Guerra ve diğerleri/İtalya*, Başvuru No:14967/89, K.T.19.02.1998, parag.60.

¹³ Anılan maddeler yaşam hakkı (2. madde), işkence yasağı (3. madde), adil yargılanma hakkı (6. madde), özel ve aile hayatına saygı hakkı (8. madde) ve mülkiyet hakkını (1 numaralı protokol 1. madde) hüküm altına almaktadır.

Mahkeme içtihadına konu edilmektedir. Sözleşmede yer alan hak ve özgürlükler kişilere direkt olarak çevrenin korunmasını istemek hususunda talep yetkisi vermese de çevresel zararlı etkiler sebebiyle Sözleşmede yer alan hak ve özgürlüklerin doğrudan etkilenmesi halinde devletlerin kişilerin hak ve özgürlüklerinin zararlı etkilere karşı önleme yükümlülükleri bulunmaktadır.¹⁴ Mahkeme, çevresel zararlı etkiler sebebiyle kişilerin Sözleşmede yer alan yaşam, özel hayata ve aile hayatına saygı ve mülkiyet haklarının doğrudan etkilenmesi halinde, bu haklardan tam yararlanılması için gereken pozitif yükümlülüğünü yerine getirmeyen devleti sorumlu tutarak çevrenin korunmasına dolaylı katkı sağlamaktadır.¹⁵

3. Çevrenin Korunması Amacıyla Getirilen Usul Güvenceleri

Mahkeme içtihadıyla çevrenin korunması hususunda devletlerin pozitif yükümlülüklerinin içeriğinin usul güvenceleri ile genişletilmesi de söz konusu olmaktadır.¹⁶ Mahkeme, kişilerin Sözleşmede yer alan hak ve özgürlüklerinin çevresel bozulmalardan doğrudan etkilendiği hallerde, usule dair güvencelerden faydalanılabileceğini ifade etmektedir.¹⁷ Çevresel bilgiye erişim hakkı, çevresel karar alma sürecine halkın katılım hakkı ve çevresel konularda yargıya erişim hakkı çevrenin korunması amacıyla getirilen usul güvenceleridir.¹⁸ Mahkeme, kararlarında Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Çevresel Karar Alma Sürecine Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi diğer bir deyişle Aarhus Sözleşmesine atıf yaparak anılan usul güvencelerini kişilere tanımaktadır.¹⁹

¹⁴ Kaboğlu ve Yancı Özalp, *Çevre Hakkı*, 258; Arslan Öncü, “Özel Yaşama ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı”, 305; *Fadeyeva/Rusya*, Başvuru No: 55723/00, K.T. 09.06.2005, parag. 68; Harris, O’Boyle, Bates and Buckley, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, 397; Müllerová, “Environment Playing Short-Handed,” 87.

¹⁵ Yılmaz Turgut, “The European Court Of Human Rights,” 19.

¹⁶ Kaboğlu ve Yancı Özalp, *Çevre Hakkı*, 244, 258; Güneş, *Çevre Hukuku*, 166; Yüzer Eltimur, *AİHS Kapsamında Özel Hayatın ve Aile Hayatının Korunmasında Devletin Pozitif Yükümlülükleri*, 400; Duymaz, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin,” 153.

¹⁷ Kaboğlu ve Yancı Özalp, *Çevre Hakkı*, 258; Duymaz, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin,” 125; Yancı Özalp, “Çevresel Haklara İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Yaklaşımı,” 74; Seda Yurtcanlı Duymaz, “Çevre Örgütlerinin Çevresel Yönetime Katılma Sürecinde Dayandığı Haklar,” *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 26, no.107, (2013): 184 vd.; Müllerová, “Environment Playing Short-Handed,” 87.

¹⁸ Duymaz, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin,” 155.

¹⁹ Çevrenin korunması amacıyla kişilere tanınan usul güvencelerinin AİHM kararlarında nasıl ele alındığı ilerleyen başlıklarda yaşam hakkı ile çevre bağlantısı; özel ve aile

B. Mahkemenin Yargı Yetkisi

Mahkemenin önüne gelen bir başvurunun kabul edilebilir olup olmadığını incelerken yargı yetkisinin bulunup bulunmadığına bakmaktadır. Ancak bu yargı yetkisi sınırsız değildir.²⁰ Sözleşmenin 32. maddesinde, “Mahkeme’nin yargı yetkisi, 33., 34., 46. ve 47. maddelerde belirlenen koşullar uyarınca kendisine sunulan, bu Sözleşmenin ve Protokollerinin yorumu ve uygulanmasına ilişkin tüm sorunları kapsar. Mahkeme’nin yetkili olup olmadığı hakkında ihtilaf durumunda kararı Mahkeme verir.”²¹ denilmektedir. Sözleşmenin 35. maddesinin 3. fıkrasının (a) bendinde, “Başvurunun konu bakımından Sözleşme veya Protokollerinin hükümleriyle bağdaşmaması...”²² denilmektedir. Mahkeme önüne gelen bir başvurunun kabul edilebilirliğini incelerken başvurunun kişi, yer, zaman, konu bakımından mahkemenin yetki sınırları içinde olması gerekmektedir.

Mahkemenin yargılama yetkisine ilişkin kabul edilemezlik nedenleri, kişi bakımından bağdaşmazlık (*ratione personae*), yer bakımından bağdaşmazlık (*ratione loci*), zaman bakımından bağdaşmazlık (*ratione temporis*) ve konu bakımından bağdaşmazlık (*ratione materia*) olarak belirlenmiştir.²³ Kişi bakımından bağdaşmazlık, başvuru tarafından ihlal edildiği iddia edilen Sözleşmede yer alan hak ve özgürlüğün sözleşmeci devlet tarafından işlenmemiş oluşunu veya anılan ihlalin sözleşmeci devlete isnat edilmez olmasını ifade eder.²⁴ Aynı şekilde başvurucağının da ihlalden sorumlu olduğunu iddia ettiği sözleşmeci devletin toprakları dışında bulunması kişi bakımından bağdaşmazlık nedeni olacaktır.²⁵ Yer bakımından bağdaşmazlık, başvurucağının tarafından iddia edilen sözleşme ihlalinin sözleşmeci devletin yargı yetkisi alanı dışında veya sözleşmeci devletin fiilen denetim yapmadığı bir

hayatına saygı hakkı ile çevre bağlantısının değerlendirildiği başlıklarda detaylı olarak inceleneceğinden burada kısaca zikredilmekle yetinilmiştir.

²⁰ Faruk Bilir, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Yargı Yetkisi ve Ermeni Soykırımını İnkârı Suç Sayan Düzenleme”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 14, no.2, (2006): 299.

²¹ ECHR, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf, 20.

²² ECHR, 22.

²³ ECHR, “Practical Guide on Admissibility Criteria,” August 2022, https://www.echr.coe.int/documents/admissibility_guide_eng.pdf, 47 vd.; Harris, O’Boyle, Bates and Buckley, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, 814 vd.

²⁴ ECHR, “Practical Guide on Admissibility Criteria,” 47.

²⁵ Bilir, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Yargı Yetkisi”, 325.

yerde meydana gelmiş olmasıdır.²⁶ Zaman bakımından bağdaşmazlık, sözleşmenin yürürlüğe girdiği tarihten önce meydana gelen ihlal iddiaları bakımından sözleşmeci devletlerin sorumlu tutulamamasıdır.²⁷ Konu bakımından bağdaşmazlık ise, Mahkemeye yapılan bir başvuruda başvurucunun ihlal edildiğini iddia ettiği hakkın Sözleşme ve eki protokollerle korunmuyor olmasıdır.²⁸

İnsan haklarına ilişkin bir uluslararası antlaşmanın tarafı olan devletler tarafından, Sözleşmede ve eki protokollerde yer alan haklara ilişkin olarak, bu devletlerin yargı alanı içerisinde bulunan ve devletin fiili egemenlik yetkisini kullandığı topraklarda, yine Sözleşmenin yürürlüğe girdiği tarihten sonraki ve hala yürürlükte olduğu süreçteki ihlallerden dolayı sorumlu tutulabilmesi mümkündür; ki bu da Mahkemenin yargılama yetkisine ilişkin yukarıda anılan bağdaşmazlıkların bulunmamasına bağlıdır. Anılan bağdaşmazlıkları Mahkeme, her somut olayın koşullarına göre re'sen ele almaktadır.²⁹

Sözleşmenin 1. maddesinde, “*Yüksek sözleşmeci taraflar kendi yetki alanları içinde bulunan herkesin, Sözleşmenin birinci bölümünde yer alan hak ve özgürlüklerden yararlanmasını sağlar.*”³⁰ denilmektedir. Kural olarak, sözleşmeci devlet, kendi yetki alanı içinde bulunan kişilerin Sözleşme tarafından korunan hak ve özgürlüklerini ihlal etmemekle yükümlüdür. Sözleşmeci devlet, kendi yetki alanı dışında gerçekleşen hak ihlallerinden sorumlu tutulamayacağından; sözleşmeci devletin kendi yetki alanının ne olduğunun belirlenmesi gerekmektedir.³¹ Yargı yetkisinin kullanılması, bir devletin Sözleşmenin ihlaline yol açan eylem veya ihmallerden sorumlu tutulabilmesi için gerekli bir koşuldur.³²

Sözleşmenin 1. maddesi açısından, yargı yetkisinin bir devletin kendi toprakları ile sınırlı, yani bölgesel (*Territoriality Principle*) olduğu

²⁶ ECHR, “Practical Guide on Admissibility Criteria,” 52.

²⁷ ECHR, “Practical Guide on Admissibility Criteria,” 64.

²⁸ ECHR, “Practical Guide on Admissibility Criteria,” 69.

²⁹ ECHR, “Guide on Article 1 of the European Convention on Human Rights,” https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_1_ENG.pdf, parag.6.

³⁰ ECHR, 6.

³¹ ECHR, “Guide on Article 1 of the European Convention on Human Rights,” parag.1.

³² Jacques Hartmann and Marc Willers QC, “Protecting Rights Through Climate Change Litigation Before European Courts,” *Journal of Human Rights and The Environment* 13, no.1, (2022): 104.

söylenilecektir.³³ Ancak bazı durumlarda, bölgesellik kuralının istisnaları olabilmektedir. Sözleşmecî devletin 1. madde kapsamındaki yargı yetkisi, bazı durumlarda devlet makamlarının veya o devlette bulunan gerçek veya özel hukuk tüzel kişilerinin kendi toprakları dışında sonuçlar doğuran fiillerini de kapsayabilmektedir.³⁴ Bölgesellik ilkesinin istisnası olan bu husus, Mahkemenin *Loizidou/Türkiye* kararında gündeme gelerek belirli koşullar altında devletin kendi toprakları dışında, o devlet tarafından işlenen insan hakları ihlallerinin rapor edilmesini mümkün kılmıştır.³⁵ Kararda, yasal veya yasalara aykırı olarak gerçekleştirilen bir askeri harekât sonucunda bir devletin ulusal toprakları dışında başka bir toprak üzerinde etkili kontrol sağlaması halinde söz konusu devletin sorumluluğunun doğabileceği; etkili kontrol kullanılan alanlarda devletin Sözleşmeden doğan hak ve özgürlükleri güvence altına alma yükümlülüğünün olduğu kabul edilmiştir.³⁶

Mahkemenin uyguladığı etkili kontrol kriteri, kişi üzerinde etkili kontrol sağlanması ihtimalinde de mümkündür. Sözleşmecî devletin diplomatik yetkililerinin o devletin vatandaşı olmayan veya o devlette ikamet etmeyen kişiler üzerinde etkili kontrol uyguladıkları ölçüde bu kişileri Sözleşmecî

³³ ECHR, “Guide on Article 1 of the European Convention on Human Rights,” parag.13; Bilir, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Yargı Yetkisi”, 324; *Banković ve diğerleri/Belçika ve 16 diğer devlet*, Başvuru No:52207/9, K.T.12.12.2001, parag.59-61; Monica Feria-Tinta, “The Future of Environmental Cases in The European Court of Human Rights: Extraterritoriality, Victim Status, Treaty Interpretation, Attribution, Imminence and ‘Due Diligence’ in Climate Change Cases”, *Journal of Human Rights and Environment* 13, Special Issue, (2022): 176; Helen Keller and Corina Heri, “The Future is Now: Climate Cases Before the ECtHR,” *Nordic Journal of Human Rights* 40, no.1 (2022): 7, 9; Olivier De Frouville, “Les Droits de l’Homme au Service de l’Urgence Climatique?”, *Journal Européen Des Droits de l’Homme*, N.2, (2022): 180.

³⁴ ECHR, “Guide on Article 1 of the European Convention on Human Rights,” parag.44; ECHR, *Factsheet – Extra-territorial jurisdiction of States Parties, Extra-territorial Jurisdiction of States Parties to the European Convention on Human Rights*, https://www.echr.coe.int/documents/fs_extra-territorial_jurisdiction_eng.pdf, 1,2; Bilir, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Yargı Yetkisi”, 328; Feria-Tinta, “The Future,” 176; Le Bris, “Droits de l’Homme,” 142; Hartmann and Willers QC, “Protecting Rights,” 104.

³⁵ *Loizidou/Türkiye*, Başvuru No:15318/89, K.T. 18.12.1996; De Frouville, “Les Droits de l’Homme,” 180, 181; Harris, O’Boyle, Bates and Buckley, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, 832.

³⁶ ECHR, *Factsheet – Extra-territorial jurisdiction of States Parties, Extra-territorial Jurisdiction of States Parties to the European Convention on Human Rights*, 2; Le Bris, Le Bris, “Droits de l’Homme,” 142, 143.

devletin yargı yetkisi içine dâhil etmektedir.³⁷ *Due diligence* standardı, devlet tarafından uygulanan güç üzerindeki etkili kontrolü ne kadar büyükse, yükümlülüğünün de o kadar fazla olacağını ifade etmektedir.³⁸

C. Mağdur Sıfatı

Mahkemeye başvuran başvuruların mağdur sıfatının tespiti yargılama sürecinin ayrılmaz bir parçasıdır. AİHS, *actio popularis* olarak ifade edilen halk davası usulünü öngörmemekte; Mahkeme de bu usule izin vermemektedir.³⁹ Özellikle Sözleşmede yer alan haklarının ihlal edildiğini iddia eden başvuru veya başvuruların haklarına yapılan müdahale sonucunda onların bireysel açıdan zarara uğramış olmalarını yani mağdur olmalarını aramaktadır. Bu husus, Sözleşmenin 34. maddesinde “*Bu sözleşme ve protokollerinde tanınan haklarının Yüksek Sözleşmeci taraflardan biri tarafından ihlal edilmesinden dolayı mağdur olduğunu öne süren her gerçek kişi, hükümet dışı kuruluş veya kişi grupları Mahkemeye başvurabilir.*” ve Sözleşmenin 35. maddesinde kabul edilemezlik koşullarında “*başvurucunun önemli bir zarar görmemiş olması*” olarak ifade edilmektedir. Mağdur sıfatı ile bağlantılı olarak *locus standi* kavramı ile başvurunun Mahkemede dava açma ehliyeti kastedilmektedir. Başvurucunun AİHM’de dava açma ehliyetine sahip olabilmesi için ise mağdur sıfatı koşulunu taşıması gerekmektedir.

Mağdur kavramı, iddia edilen ihlalden doğrudan etkilenen doğrudan mağdurlar ile ihlalin zarara yol açacağı durumlarda bunun sonlandırılmasını istemek için geçerli ve kişisel bir menfaati olan dolaylı mağdurları da kapsar.⁴⁰ Mahkeme, potansiyel mağdur kavramı kapsamında, bazı özel hallerde henüz bireysel olarak zarara uğramamış olan diğer bir deyişle henüz doğrudan veya dolaylı mağdur sıfatını taşımayanların da başvurularını kabul edilebilir bulmaktadır.⁴¹ Başvurucunun Mahkeme tarafından potansiyel mağdur

³⁷ ECHR, “Factsheet – Extra-territorial jurisdiction of States Parties, Extra-territorial Jurisdiction of States Parties to the European Convention on Human Rights,” 1.

³⁸ De Frouville, “Les Droits de l’Homme,” 181.

³⁹ *Cordella ve diğerleri/ İtalya*, parag.100; Hartmann and Willers QC, “Protecting Rights,” 108.

⁴⁰ ECHR, “Practical Guide on Admissibility Criteria,” 11; Feria-Tinta, “The Future,” 180; Hartmann and Willers QC, “Protecting Rights,” 108.

⁴¹ Yerel mevzuatın içerdiği ve izin verdiği telekomünikasyon araçları ile izlemeye dair gizli tedbirlerin kendisine uygulandığı iddiasıyla Mahkemeye yapılan başvuruda başvurucuya bu gizli tedbirlerin uygulandığının açıkça tespit edilemediği; ancak

sıfatının kabul edilebilmesi için başvuru üzerinde kişisel olumsuz etki doğuran bir ihlal ortaya çıkma ihtimaline dair, makul ve ikna edici kanıtların sunulmuş olması gerekmektedir. Mahkeme, bu noktada soyut, salt farazi ve kanıtı dayanmayan ihlal iddialarını yetersiz bulmaktadır.⁴² Mahkeme başvuru sahiplerinin mağdur sıfatını değerlendirirken potansiyel olumsuz etkiler açısından yüksek bir eşik uygulamaktadır.

Fägerskiöld/İsveç kararında, Mahkeme, başvuru sahiplerinin evlerinden 400 metre uzağa kurulan rüzgâr tribünleri hakkında gürültü kirliliğine dair yaptıkları başvuruda, başvuru sahiplerinin Mahkemeye veya ulusal makamlara sağlıklarının gürültü ve ışıktan olumsuz etkilendiğine dair tıbbi belgeler sunmadıkları gerekçesiyle kabul edilemezlik kararı vermiştir. Anılan başvuruda, gürültü ve ışık yansımalarının seviyesi Mahkeme tarafından başvuru sahiplerinin katlanması gereken asgari eşik üzerinde kalacak derecede ciddi bulunmamıştır.⁴³ *Cordella ve diğerleri/İtalya* kararında, 180 başvuru sahibinden 19'u için, Mahkeme, yüksek çevresel risk etkisi altında kalan kasabalarda hiç yaşamadıkları ve çelik fabrikalarından çıkan zehirli emisyonların sağlıklarını olumsuz etkilediği durumundan kişisel olarak etkilendiklerini göstermemeleri sebebiyle mağdur sıfatına sahip olmadıklarını tespit etmiştir.⁴⁴ Mahkeme tarafından mağdur sıfatına sahip olmadığı tespit edilen 19 başvuru sahibinden, yüksek çevresel risk etkisi altında kaldığı tanımlanan coğrafi bölgenin sınırlarının belirlenmesine itiraz etmeleri ve yaşadıkları yerde yüksek çevresel risk etkisi bulunduğunu ispatlayan ikna

Sözleşmeli devlette bulunan kişilerin potansiyel olarak postalarının, e-postalarının potansiyel olarak izlenebileceği bir gözetim sistemi kurması karşısında, tartışmalı mevzuat, sözleşmeli devletteki posta ve telekomünikasyon hizmetlerinin tüm kullanıcılarını veya potansiyel kullanıcılarını doğrudan etkilediği belirtilmiştir. Dolayısıyla, Mahkeme davanın özel koşullarını dikkate alarak, başvuru sahiplerinden her birinin, Sözleşme'nin ihlalinin mağduru olduğunu iddia etme hakkına sahip olduğu sonucuna varmıştır. (*Klass ve diğerleri/Germany*, Başvuru No:5029/71, K.T. 06.09.1978, parag.37); Bir başka başvuruda, Mahkeme, başvuru hakkındaki sınır dışı edilme kararının uygulanması halinde bu karar sonunda kişinin iade edileceği ülkede işkenceye uğrayacağı öngörülebilir bir sonuç riski taşıyorsa bu halde potansiyel mağdur kavramına dâhil olabileceğine karar vermiştir. (*Soering/Birleşik Krallık*, Başvuru No:14038/88, K.T. 07.07.1989, parag.90.); Harris, O'Boyle, Bates and Buckley, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, 819.

⁴² ECHR, *Practical Guide on Admissibility Criteria*, 15; Feria-Tinta, "The Future," 180; Harris, O'Boyle, Bates and Buckley, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, 820.

⁴³ *Fägerskiöld/İsveç*, Başvuru No: 37664/04, K.T. 01.10.2008, parag.17.

⁴⁴ *Cordella ve diğerleri/İtalya*, parag.138; Feria-Tinta, "The Future," 180.

edici kanıtlar sunmaları halinde mağdur olarak değerlendirilebileceklerini belirtmiştir.⁴⁵

Mahkeme tarafından gerçekleşeceği iddia edilen risk ile kişi arasında yeterince potansiyel bir bağlantı olup olmadığını belirlemek için, her bir vakada bir risk değerlendirmesi yapılmalıdır. Dolayısıyla, potansiyel mağdur sıfatının tartışıldığı vakalar genellikle, bireysel bir uygulama tedbirinin henüz uygulanmadığı vakalarla veya ilgili mevzuatın uygulandığı ancak başvuru henüz etkilemediği durumlarda söz konusu olmaktadır.⁴⁶

D. Yaşam Hakkı ve Çevre Bağlantısı

Sözleşmenin 2. maddesinde “Herkesin yaşam hakkı yasayla korunur. Yasanın ölüm cezası ile cezalandırdığı bir suçtan dolayı hakkında mahkemece hükmedilen bu cezanın infaz edilmesi dışında, hiç kimsenin yaşamına kasten son verilemez.” denilmektedir.⁴⁷

Çevresel kirlilik veya bozulmalar kişinin yaşam hakkını olumsuz etkileyebilmektedir. Yaşam hakkı ve çevre bağlantısı, özellikle tehlikeli endüstriyel faaliyetler veya öngörülebilir doğal afetler halinde kişilerin yaşamlarının tehlikeye düşmesi veya yaşamlarını kaybetmesi ile gündeme gelmektedir.⁴⁸ Esasen Mahkeme, burada kişilerin güvenli bir çevrede yaşama hakkını güvencelemektedir. Ayrıca, Mahkeme, yaşam hakkını ölüm meydana gelmesi dahi, potansiyel olarak ölümcül bir gücün uygunsuz kullanıldığı durumda diğer bir deyişle hakka zarar gelme riski bulunan bir durumda da ele almaktadır.⁴⁹

Mahkemeye göre, sadece doğrudan bir devletin görevlilerinin eylemlerinden kaynaklananlar değil; aynı zamanda devletle doğrudan

⁴⁵ Cordella ve diğerleri/İtalya, parag.103.

⁴⁶ Nordlund, Alexandra. “Locus Standi in Climate Change Cases Before the European Court of Human Rights,” Thesis, Juridicum, (Örebro: Örebro Universitet, School of Law, Psychology and Social Work, 2021) <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1599354/FULLTEXT01.pdf>.

⁴⁷ ECHR, 6.

⁴⁸ Kaboğlu ve Yancı Özalp, *Çevre Hakkı*, 260; Yancı Özalp, “Çevresel Haklara İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Yaklaşımı,” 73, 84; Duymaz, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin,” 135; Harris, O’Boyle, Bates and Buckley, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, 44.

⁴⁹ Council of Europe, “Manual Human Rights and The Environment,” 22, parag. 39; Kelleher, “Incorporating,” 302.

bağlantılı olmayan özel hukuk gerçek veya tüzel kişileri tarafından gerçekleştirilen eylem veya faaliyetler neticesinde gerçekleşen tehditlerle veya ölümlerle ilgili olarak sözleşmeci devletlerin kişinin yaşam hakkını korumak amacıyla pozitif yükümlülükleri bulunmaktadır.⁵⁰ Devletlerin anılan pozitif yükümlülükleri, her zaman devletten kaynaklanmayan, ama devlet tarafından kontrol edilebilen özel hukuk kişileri veya sosyal gelişmelerden kaynaklanan ihlallerin önlenmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır.⁵¹

Sözleşmeci devletlerin yaşam hakkı kapsamındaki pozitif koruma yükümlülüğü, kişinin hayatının risk altında olduğu durumlarda söz konusudur.⁵² Çevre ile bağlantılı olarak yaşam hakkı incelemesi Mahkeme önüne tehlikeli endüstriyel faaliyetler ile doğal afetler hususunda gelmektedir.⁵³

1. Tehlikeli Endüstriyel Faaliyetler

Mahkeme, sözleşmeci devletlerin yaşam hakkından kaynaklanan pozitif yükümlülüklerinin, kamu makamları veya özel hukuk gerçek veya tüzel kişileri tarafından gerçekleştirilen başlıca nükleer testlerin uygulanması, zehirli emisyonlu kimyasal fabrikaların işletilmesi, atık toplama sahaları gibi tehlikeli faaliyetler bağlamında uygulanabileceğini tespit etmiştir. Genel olarak, sözleşmeci devletin yükümlülüklerinin kapsamı, tehlikeli faaliyetlerin potansiyel zararlılık düzeyi ile hayati risklerin öngörülebilirlik düzeyi gibi faktörlere göre değişmektedir.⁵⁴

Bir tehlikeli faaliyet neticesinde kişilerin yaşam hakkına yönelik ihlalin önlenmesi amacıyla, öncelikle sözleşmeci devlet, o tehlikeli faaliyete özgü özellikleri göz önünde bulundurarak kişilerin yaşamlarına yönelik faaliyetten kaynaklı potansiyel risk düzeyini dikkate alan gerekli idari ve yasal düzenlemeleri yapmakla yükümlüdür. Mahkeme bu idari ve yasal

⁵⁰ Council of Europe, “Manual Human Rights and The Environment,” 22; Braig and Panov, “The Doctrine of Positive Obligations,” 270.

⁵¹ Oya Boyar, “Devletin Pozitif Yükümlülükleri ve Dolaylı Yan Etki,” iç. İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa, ed. Sibel İnceoğlu (Ankara: Avrupa Konseyi, 2013), 54.

⁵² Council of Europe, “Manual Human Rights and The Environment,” 22, parag. 38.

⁵³ Marta Torre-Schaub, “The Future of European Climate Change Litigation: The Carême Case Before The European Court of Human Rights,” *VerfBlog*, August 10, 2022, <https://verfassungsblog.de/the-future-of-european-climate-change-litigation/>.

⁵⁴ Council of Europe, “Manual Human Rights and The Environment,” 22; Kaboğlu ve Yancı Özalp, *Çevre Hakkı*, 260.

düzenlemelerin yaşam hakkına yönelik riskler açısından caydırıcılık sağlaması gerektiğinin altını çizmektedir.⁵⁵

Sözleşmeci devletler, tehlikeli endüstriyel faaliyetler yürüten işletmelerin ruhsat, faaliyet izinleri veya bu faaliyetlerin denetimine dair yasal düzenlemeleri yapmakla yükümlüdürler. Mahkemeye göre sözleşmeci devlet tüm bu önleyici önlemleri alırken aynı zamanda tehlikeli faaliyet sebebiyle oluşabilecek riskler hakkında halkın bilgi edinme hakkına özel bir vurgu yapmalıdır.⁵⁶ Sözleşmeci devlet, bir usul güvencesi olarak tehlikeli faaliyet yürütülmesi sebebiyle gerçekleşebilecek risklerle ilgili kişileri bilgilendirmeli ve kişilerin bu risklerden haberdar olmalarını sağlamalıdır.

Tehlikeli bir faaliyet sebebiyle kişiler yaşamını kaybetmiş ise, bu halde sözleşmeci devlet, usule ilişkin olarak yaşam hakkını ihlal edenler hakkında bağımsız, tarafsız ve etkili bir soruşturma yürütmekle yükümlüdür.⁵⁷

Tehlikeli endüstriyel faaliyetler sebebiyle kişilerin yaşam hakkını ihlalden devletin sorumlu tutulabilmesi için, Mahkeme, bu faaliyetlerin yaşama yönelik oluşturduğu risk veya risklere yönelik olarak önlem almamasını aramaktadır. Tehlikeli endüstriyel faaliyetler sebebiyle devletin kişilerin yaşam hakkına yönelik gerçek, yakın ve acil bir riskin varlığını biliyor olması veya bilmesi gereken bir durumda olması gerekmektedir. Bu halde devlet tarafından anılan riski bertaraf etmek üzere alınması gereken önlemler, gerçekleştirilmesi gereken pozitif yükümlülükler gerçekleştirilmediği takdirde Mahkeme devletin sorumluluğuna gitmektedir. Dolayısıyla sözleşmeci devletin koruma yükümlülüğünün kapsamının, yaşama yönelik riskin öngörülebilirliğine bağlı olduğu söylenebilecektir. Bilinen ve bilinmesi beklenen öngörülebilir zararlı etkiler bir devletin bu tür sonuçları önlemek için gerekli özeni göstermek ve bunları tamamen önlemek

⁵⁵ Council of Europe, "Manual Human Rights and The Environment," 25; Öneriyıldız/Türkiye, Başvuru No:48939/99, K.T.30.11.2004, parag.89; Cordella ve diğerleri/İtalya, parag.159; Voigt, "The Climate Change Dimension of Human Rights," 163; Keller and Heri, "The Future is Now," 14; Gouritin, "Potential", 145; Kelleher, "Incorporating," 301 vd.; Kristian Cedervall Lauta and Jens Elo Rytter, "A Landslide on a Mudslide? Natural Hazards and The Right to Life Under the European Convention on Human Rights," *Journal of Human Rights and The Environment* 7, no.1, (2016): 115.

⁵⁶ Öneriyıldız/Türkiye, parag.90.

⁵⁷ Öneriyıldız/Türkiye, parag.91; Council of Europe, "Manual Human Rights and The Environment," 26, parag.47; Harris, O'Boyle, Bates and Buckley, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, 51.

mümkün olmadığı takdirde ise bunların etkilerini sınırlamak için makul olan her şeyi yapmak zorunda olduğu anlamına gelmektedir.⁵⁸ Kişilerin yaşam hakkına yönelik gerçek, yakın veya acil bir riskin hemen gerçekleşmesi gereken bir riskten ziyade ilgili kişileri doğrudan tehdit eden bir risk olduğunun anlaşılması gerekmektedir.⁵⁹

2. Doğal Afetler

Yaşam hakkına yönelik çevresel risklerden biri de doğal afetlerdir. Doğal afetler, kişilerin yaşam hakkını tehdit etmekte; bazen ise yaşamın sonlanabilmesine sebep olabilmektedir. İnsan kaynaklı gerçekleşmeler dahi bazı koşullarda doğal afet sebebiyle yaşam hakkına yönelik müdahalelerden sözleşmecî devletler sorumlu tutulabilmektedir.

Mahkeme, insan kontrolünün dışında olsa dahi, doğal afetler durumunda da sözleşmecî devletlerin kişilerin can kaybını önlemeye yönelik pozitif yükümlülüklerini makul uyarı ve savuma mekanizmaları aracılığıyla yerine getirmeleri gerektiğini belirtmektedir.⁶⁰

Doğal afetler açısından, Mahkeme, tehlikeli faaliyetlerde olduğu gibi sözleşmecî devletin pozitif yükümlülükleri hususunda yaşam hakkına yönelik tehditlere karşı etkili bir caydırıcılık sağlamak üzere yasal ve idari çerçeveyi uygulamasını ve halkın da yeterince bilgilendirilmesi gerektiğini tekrarlamaktadır. Devlet, yaşamı tehdit eden acil durum ve bu nedenle meydana gelen ölümlerin adli soruşturma ile takip edilmesini sağlamakla yükümlüdür.⁶¹ Ancak tehlikeli endüstriyel faaliyetlere karşılık doğal afetlerin insan kontrolünün ötesinde olması, doğal afet nedeniyle yaşam hakkına yönelen tehditler açısından devletlere tanınan takdir marjının tehlikeli bir faaliyetin yürütülmesinden kaynaklanan bir tehdit karşısında daha geniş tutulmasına sebep olmaktadır.⁶²

⁵⁸ Feria-Tinta, “The Future”, 191.

⁵⁹ Öneriyıldız/Türkiye, parag.101; Feria-Tinta, “The Future,” 189, 191; Le Bris, “Droits de l’Homme,” 142; Braig and Panov, “The Doctrine of Positive Obligations,” 270; Kelleher, “Incorporating,” 303.

⁶⁰ Council of Europe, “Manual Human Rights and The Environment,” 24; Kaboğlu ve Yancı Özalp, *Çevre Hakkı*, 261; Duymaz, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin,” 136.

⁶¹ *Budayeva ve diğerleri/Rusya*, Başvuru No: 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 ve 15343/02, K.T.29.09.2008, parag.129, 130, 131, 132.

⁶² *Budayeva ve diğerleri/Rusya*, parag.135; Cedervall Lauta and Rytter, “A Landslide,” 118 vd.

Devletin, doğal afet sebebiyle kişilerin yaşam hakkını ihlalden sorumlu tutulabilmesini her koşulda geçerli kılmak hayatın olağan akışına aykırı olacaktır. Bir doğal afet sebebiyle kişilerin yaşam haklarına yönelen risklerden devleti sorumlu tutabilmek, Mahkemeye göre doğal tehlikenin yakın ve açıkça tanımlanabilir veya öngörülebilir olması halinde mümkün olabilmektedir. Özellikle açıkça tanımlanabilen ve insan yerleşimi veya kullanımı için tahsis edilen bir alanda etkili olan ve tekrarlayan bir doğal afetten söz edilmektedir.⁶³

Bir bölgenin depreme yatkın olduğu durumlarda, yaşam hakkı açısından yetkililerin yıkıcı etkilerini minimumda tutmak için depremin yarattığı felaketin ölçeğini azaltmak ve bununla başa çıkma kapasitelerini güçlendirmek için önleyici tedbirler almalarını gerektirdiği ifade edilmiştir.⁶⁴

E. Özel Hayata ve Aile Hayatına Saygı Hakkı ve Çevre Bağlantısı

Çevre ile özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı arasındaki ilişki çoğunlukla çevresel kirlilik veya bozulmalar sebebiyle kişinin özel hayata ve aile hayatının veya konutunun (yaşam alanının) üzerinde doğrudan olumsuz bir müdahale bulunması üzerine kurulmaktadır.⁶⁵ Konut hakkı, sadece yaşam alanını kullanım hakkını değil, aynı zamanda bu alandan rahatsız edilmeden yararlanma hakkını da garanti etmektedir. Bu anlamda çevresel kirlilik veya bozulmalar, insanların evlerinin olanaklarından yararlanmasını engelleyen, gürültü, emisyon, koku veya diğer rahatsızlık biçimleri olabilir.⁶⁶ Mahkemeye göre, şiddetli çevre kirliliği kişilerin yaşamlarını tehlikeye atmaksızın özel hayata ve aile yaşamlarını olumsuz etkileyecek şekilde refahlarını, esenliklerini ve konutlarından veya yaşam alanlarından keyif almalarını engelleyebilir.⁶⁷ Sözleşmenin 8. maddesi ile korunan hukuksal çıkarılardan biri

⁶³ *Budayeva ve diğerleri/Rusya*, parag.137.

⁶⁴ *M. Özel ve diğerleri/Türkiye*, Başvuru No:14350/05, 15245/05 ve 16051/05, K.T.17.11.2015, parag.173

⁶⁵ Council of Europe, "Manual Human Rights and The Environment," 34, parag. 59; Arslan Öncü, "Özel Yaşama ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı", 306; Yüzer Eltimur, *AİHS Kapsamında Özel Hayatın ve Aile Hayatının Korunmasında Devletin Pozitif Yükümlülükleri*, 401; Harris, O'Boyle, Bates and Buckley, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, 384, 385.

⁶⁶ Kobylarz, "The European Court of Human Rights: An Underrated Forum for Environmental Litigation," 112.

⁶⁷ *López Ostra/İspanya*, Başvuru No: 16798/90, K.T.09.12.1994, parag.51; Özellikle López Ostra/İspanya kararı ile Mahkeme çevrenin korunması ve özel hayata ve aile hayatına saygı hakkı arasında içkin ve reddedilemez bir bağ olduğu belirtilmiştir.

olan kişinin fiziksel ve zihinsel bütünlüğünün bir parçasını da sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı oluşturmaktadır.⁶⁸

Bir çevresel kirliliğin Sözleşmenin 8. maddesini ihlal edebilmesi için öncelikle kişinin özel hayatına, aile hayatına, konutuna doğrudan bir zararlı etkide bulunması gerekmektedir. Çevresel kirlilik veya bozulmaya kamu makamlarının tehlikeli faaliyetleri sebebiyet verebileceği gibi özel hukuk gerçek veya tüzel kişilerinin yürüttüğü tehlikeli faaliyetler de verebilir. Pozitif yükümlülük doktrini uyarınca, devletler, kişilerin Sözleşme kapsamındaki hak ve özgürlüklerini korumak için pozitif yükümlülüklerini yerine getirmelidirler. Bu yükümlülüklerin bir gereği olarak özel hukuk tüzel kişilerinin eylem veya işlemlerinin bir çevresel kirliliğe sebebiyet vermesi ihtimalinde devletlerin bu kirliliğin yayılmasını önleme yükümlülüklerine ek olarak, kişilerin kirliliğe dair çevresel bilgiye erişim haklarını kullanabilmelerini sağlama yükümlülüğü de bulunmaktadır.⁶⁹

Çevresel kirlilikten kaynaklanan doğrudan ve zararlı etki kişinin hakkını ciddi ve yakın bir tehlike altında bırakıyor olmalıdır. Kayda değer bir dereceye varmayan zararın sorumluluk açısından tahammül edilebilirliği ve genel bir önleme yükümlülüğünün yalnızca önemli zarar riski içeren faaliyetlerle ilgili olarak ortaya çıktığı genel olarak kabul görmektedir.⁷⁰ Kişisel doğrudan etkinin Mahkemece aranıyor olması, başvurucular tarafından iddia edilen çevresel zarar sebebiyle *actio popularis* şeklinde bir başvuru yapılmasını da engellemektedir.⁷¹

Bu noktada mahkeme, çevresel kirlilik veya bozulma ile kişi üzerindeki doğrudan ve zararlı bir etki arasındaki illiyet bağımlı ve bu zararlı etkinin belirli bir asgari düzeye erişmiş olup olmadığını her somut olay bazında değerlendirmektedir.⁷² Mahkeme, somut olayın koşullarını gözeterik çevresel

⁶⁸ Arslan Öncü, “Özel Yaşama ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı,” 304, 305.

⁶⁹ Kaboğlu ve Yancı Özalp, *Çevre Hakkı*, 262; Arslan Öncü, “Özel Yaşama ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı,” 306; Duymaz, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin,” 155; Yüzer Eltimur, *AIHS Kapsamında Özel Hayatın ve Aile Hayatının Korunmasında Devletin Pozitif Yükümlülükleri*, 400, 402, 404; Le Bris, “Droits de l’Homme,” 140; Harris, O’Boyle, Bates and Buckley, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, 373, 385.

⁷⁰ Kobylarz, “The European Court of Human Rights: An Underrated Forum for Environmental Litigation,” 113.

⁷¹ Kobylarz, “The European Court of Human Rights: An Underrated Forum for Environmental Litigation,” 106; Fera-Tinta, “The Future,” 181.

⁷² Council of Europe, “Manual Human Rights and The Environment,” 35; Arslan Öncü, “Özel Yaşama ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı,” 306; Duymaz, “Avrupa İnsan Hakları

kirliliğin yoğunluğu, süresi, kişinin fiziksel ve zihinsel bütünlüğü üzerindeki etkilerini çevresel bağlamda değerlendirerek asgari eşik düzeyini belirler.⁷³ Kişi risk kaynağının ne kadar yakınında yaşıyorsa o kadar fazla zarara maruz kalması söz konusudur. Burada zarar ile mağdur arasında fiziksel olarak kurulan bir illiyet bağı mevcuttur. Böylece Sözleşmenin 8. maddesiyle mağdurları riskli faaliyetle ilişkilendirmek için mekânsal ve zamansal bir araç sağlanmış olmaktadır.⁷⁴

Rahatsızlığın yoğunluğu ve süresi ile fiziksel veya zihinsel etkileri gibi davanın tüm koşullarına ve ayrıca genel çevresel bağlama göre asgari eşik değerlendirilmektedir. Mahkeme, çevresel kirlilik sebebiyle kişinin özel ve aile hayatına saygı hakkına yapılan müdahalenin mutlaka kişinin sağlığını ciddi anlamda tehlikeye sokan bir etkisinin olmasını aramamaktadır. Sağlığa zararlı bir etki olmasa dahi, herhangi bir çevresel kirlilik sebebiyle, -ki bu kirlilik endüstriyel sanayi atıklarından kaynaklanan kirlilik, herhangi rahatsız edici bir ses, gürültü veya koku kirliliği olabilmektedir-, kişinin özel ve aile hayatı veya konutu yani geniş anlamda kişinin yaşam alanı belirli bir rahatsızlık verici düzeye ulaşıyor ise bu durumda da Sözleşmenin 8. maddesinin ihlali söz konusu olabilmektedir.⁷⁵

Çevresel kirlilik veya bozulma sebebiyle kişinin Sözleşmenin 8. maddesinde yer alan hakkı üzerindeki doğrudan olumsuz etki, yani hakka müdahale Sözleşmenin 8. maddesinin 2. fıkrasında yer alan meşru amaçlara uygun olmalıdır. Meşru amaçlar; kanunilik, demokratik bir toplumda ulusal güvenlik, kamu güvenliği, ülkenin ekonomik refahı, düzenin korunması, suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli bir tedbir olması şeklindedir.⁷⁶ Hakka yapılan müdahalenin Sözleşmenin 8. maddesinde sayılan meşru amaçlara

Mahkemesinin,” 145; Kaboğlu ve Yancı Özalp, *Çevre Hakkı*, 261; Yüzer Eltimur, *AİHS Kapsamında Özel Hayatın ve Aile Hayatının Korunmasında Devletin Pozitif Yükümlülükleri*, 406, 407; Kobylarz, “The European Court of Human Rights: An Underrated Forum for Environmental Litigation,” 112.

⁷³ Council of Europe, “Manual Human Rights and The Environment,” 35; Duymaz, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin,” 145.

⁷⁴ Rocha and Sampaio, “Climate Change Before the European,” 283.

⁷⁵ Council of Europe, “Manual Human Rights and The Environment,” 35, parag. 61; Duymaz, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin,” 146; Kobylarz, “The European Court of Human Rights: An Underrated Forum for Environmental Litigation,” 113; Torre Shaub, “The Carême Case,”; Kelleher, “Incorporating,” 302.

⁷⁶ ECHR, 11.

uygun olmasının yanı sıra, müdahale ile meşru amaç orantılı olmalıdır.⁷⁷ Mahkeme, çevresel meselelerle ilgili olarak Sözleşmenin 8. maddesi kapsamında kişinin hakkına yapılan müdahalelerde sözleşmecî devletlerin takdir marjını oldukça geniş değerlendirmektedir.⁷⁸

Mahkeme, çevresel kirliliği veya bozulmaları Sözleşmenin 8. maddesi açısından okurken sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına dayanmakla birlikte, kararlarında usule ilişkin çevresel bilgi edinme, çevresel katılım ve çevresel meselelerde adalete erişim hakkına da işaret etmektedir.⁷⁹ Mahkeme kararlarında çevresel bilgi edinme hususunda Birleşmiş Milletler (BM) Çevre ve Kalkınma Konferansı tarafından kabul edilen, Rio Deklarasyonunun 10. prensibine⁸⁰; çevresel meselelerde bilgiye erişim, karar alma sürecine katılım ve adalete erişime dair Aarhus Sözleşmesine atıfta bulunarak usul güvencelerini tanımaktadır. *Taşkın ve diğerleri/Türkiye* kararında sözleşmecî devletlerin çevresel politikaları belirleme hususunda, karar verme sürecinde çevreye zararlı etkileri olabilecek ve kişilerin haklarını ihlal edebilecek faaliyetler konusunda bilgilendirilmesinin sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Bilgilendirme sağlanırken kişilerin özellikle faaliyetlerin zararlı etkilerini tahmin etmelerine ve değerlendirmelerine olanak tanınması gerektiği ifade edilmiştir. Kişilerin çevresel meselelerde karar alma sürecinde görüş ve düşüncelerine yeterli ağırlığın verilmesi ve bu ağırlığın verilmemesi ihtimalinde ilgili karar, eylem veya işleme karşı kişilere mahkemeye başvuru hakkının da tanınması gerektiğinin altı çizilmiştir.⁸¹ Sözleşmenin 8. maddesi

⁷⁷ Council of Europe, “Manual Human Rights and The Environment,” 46; Kaboğlu ve Yancı Özalp, *Çevre Hakkı*, 263.

⁷⁸ *Hatton ve diğerleri/Birleşik Krallık*, Başvuru No: 36022/97, K.T. 08.07.2003, parag. 97, 98 ve 100; Yancı Özalp, “Çevresel Haklara İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Yaklaşımı,” 59; Duymaz, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin,” 149 vd.; Harris, O’Boyle, Bates and Buckley, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, 399.

⁷⁹ Arslan Öncü, “Özel Yaşama ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı,” 306; *Taşkın ve diğerleri/Türkiye*, Başvuru No:46117/99, K.T.30.03.2005, parag.98, 99 ve 100; *Hatton ve diğerleri/Birleşik Krallık*, parag. 99, 128.

⁸⁰ “Çevre sorunları, ilgili düzeyde tüm ilgili vatandaşların katılımıyla en iyi şekilde ele alınır. Ulusal düzeyde, her birey, tehlikeli maddeler ve kendi topluluklarındaki faaliyetler hakkında bilgiler de dahil olmak üzere, kamu yetkilileri tarafından tutulan çevre ile ilgili bilgilere uygun erişime ve karar alma süreçlerine katılma fırsatına sahip olacaktır. Devletler, bilgiyi geniş çapta erişilebilir kılarak kamu bilincini ve katılımını kolaylaştıracak ve teşvik edecektir. Tazminat ve telafi de dahil olmak üzere adli ve idari işlemlere etkin erişim sağlanacaktır.” (*Taşkın ve diğerleri/Türkiye*, parag.98.)

⁸¹ *Taşkın ve diğerleri/Türkiye*, parag.119.

çerçevesinde kişilerin özel ve aile hayatına saygı hakkı kapsamında çevresel meselelerde kişilerin bilgi edinmelerine ve karar alma sürecinde görüşlerinin ne derece dikkate alınacağına ilişkin devletlere Mahkeme tarafından bir pozitif yükümlülüğün yüklendiği görülmektedir.⁸²

Mahkeme Sözleşmenin 8. maddesine yönelik bir ihlal olup olmadığını değerlendirirken orantılılık ilkesi gereği, kamu yararı ile bireyin yararı arasındaki adil dengenin kurulup kurulmadığını da dikkate almaktadır.⁸³

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ DAVALARINA AİHM'İN ÇEVRE İÇTİHADININ UYGULANABİLİRLİĞİ

Uluslararası yargı mekanizmaları önündeki iklim değişikliği davaları, insan hakları hukuku kapsamında hem devlet yetkililerinin hem de uluslararası faaliyetler gösteren özel hukuk tüzel kişilerinin iklim değişikliğine karşı tepkisini iyileştirme aracı olarak görüldüğünden önem arz etmektedir.⁸⁴ AİHM önündeki derdest iklim değişikliği davalarına⁸⁵ bakıldığında, davalarda Mahkeme ve başvuruçular tarafından kamuoyu ile paylaşılan bilgiler doğrultusunda özellikle devletlerin sera gazı emisyonlarını

⁸² *Guerra/İtalya*, parag.60; *Hatton ve diğerleri/Birleşik Krallık*, parag. 99, 128; Arslan Öncü, “Özel Yaşama ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı,” 306; Kaboğlu ve Yancı Özalp, *Çevre Hakkı*, 265; Duymaz, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin,” 154; Yancı Özalp, “Çevresel Haklara İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Yaklaşımı,” 83; Yüzer Eltimur, *AİHS Kapsamında Özel Hayatın ve Aile Hayatının Korunmasında Devletin Pozitif Yükümlülükleri*, 408; Harris, O’Boyle, Bates and Buckley, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, 398, 399.

⁸³ Yüzer Eltimur, *AİHS Kapsamında Özel Hayatın ve Aile Hayatının Korunmasında Devletin Pozitif Yükümlülükleri*, 271, 402.

⁸⁴ Hartmann and Willers QC, “Protecting Rights,” 90.

⁸⁵ 30 Mayıs 2023 tarihi itibarıyla halihazırda on iklim değişikliği davası Mahkeme önünde derdesttir: *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet*, *Carême/Fransa*, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri/İsviçre*, *Soubeste ve diğerleri/Avusturya ve diğer 11 devlet*, *De Conto/İtalya ve 32 diğer devlet*, *Uricchio/İtalya ve 32 diğer devlet*, *Greenpeace Nordic ve diğerleri/Norveç ile Müllner/Avusturya*, *Engels ve diğerleri/Almanya ve Norwegian Grandparents’ Climate Campaign/Norveç*’tir. <http://climatecasechart.com/non-us-jurisdiction/european-court-of-human-rights/>.; European Court of Human Rights, Climate Change Fact Sheet, https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Climate_change_ENG.pdf.; Ferial-Tinta, “The Future,” 172-174; Büyük Daire önündeki *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet*, *Carême/Fransa*, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri/İsviçre* başvuruları dışında kalan diğer başvuruların Büyük Daire önündeki üç başvuru hakkında karar verilene kadar ertelenmesine karar verilmiştir.

azaltmak için gösterdikleri çabaların yetersizliği ve Sözleşmenin 2. maddesi ile 8. maddesinin ihlal edildiği iddiaları tüm davalarda ortaktır. Anılan derdest davalardan bazılarının başvuru sahipleri özellikle iklim değişikliğinin sonuçlarına daha fazla maruz kalan grupta yer almaları (örneğin; çocuk, genç veya yaşlı kadın olmaları) sebebiyle ayrımcılığa maruz kaldıkları ve Sözleşmenin 14. maddesinde yer alan ayrımcılık yasağının ihlali iddiaları yanı sıra; başvuru sahiplerinin bulunduğu sözleşmecilerde iç hukukta etkili bir yola başvuru yapmanın mümkün olmaması sebebiyle Sözleşmenin 13. maddesinde yer alan etkili başvuru hakkının ihlal edildiğini iddia etmektedirler. Yalnızca *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri/İsviçre* başvurusunda, mahkemeye etkili erişim haklarının ihlal edildiği iddiası bulunmaktadır. Başvuru sahipleri, iç hukuk yollarının tüketilmesi amacıyla yaptıkları müracaatlarda yerel mahkemelerin esasa ilişkin iddialarını irdelemediğini iddia etmektedirler. Mahkeme önündeki iklim değişikliği davalarından *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet*⁸⁶, *Carême/Fransa*⁸⁷ ve *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri/İsviçre*⁸⁸ başvurularında ilgili daireler, Büyük Daire lehine yargı yetkisinden el çekmiş olup, davalar Sözleşmenin 30. Maddesi uyarınca Büyük Daire tarafından karara bağlanacaktır.⁸⁹ Bu başvurularda verilecek kararlar iklim değişikliği ile ilgili olarak Mahkemenin bundan sonra önüne gelecek davalara ışık tutacaktır.

⁸⁶ *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet*, Başvuru No:39371/20.

⁸⁷ *Carême/Fransa*, Başvuru No:7189/21.

⁸⁸ *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri/İsviçre*, Başvuru No:53600/20.

⁸⁹ Her üç başvuru için ilgili Daire, Büyük Daire lehine dosyalardan el çekmiştir. AİHS'in 30. Maddesinde; "Eğer Daire önünde görülmekte olan dava, Sözleşme ve Protokollerinin yorumu konusunda ciddi bir sorun doğuruyorsa ya da bir sorunun çözümü Mahkeme tarafından daha önceden verilmiş bir karar ile çelişme yaratabilecekse, Daire, daha karar vermemiş olmak kaydıyla, başvurudan el çekerek dosyayı Büyük Daire'ye gönderebilir." Maddede belirtildiği gibi, Büyük Daire lehine dosyadan dairelerin el çekmesi, Sözleşmenin veya eki protokollerin yorumu konusunda ciddi sorun doğurma hali ile Mahkemenin önceki kararlarıyla çelişme yaratabilecek hallerde söz konusudur. Salt, ilgili dairelerin çalışmanın yapıldığı esnada bu üç başvuru açısından Büyük Daire lehine el çekmesi, anılan başvuruların önemini göstermektedir. Mahkeme, iklim değişikliği konusunda, yargılamayı ve bu yargılama sonunda verilecek kararı Büyük Daire'ye bırakmıştır. Bu çalışmanın yapıldığı tarihte anılan başvurular hala Büyük Daire önünde derdesttir. *Carême/Fransa* ve *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri/İsviçre* başvurularının Büyük Daire önündeki ilk sözlü duruşmaları 29 Mart 2023 tarihinde görülmüştür. *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet* başvurusunun duruşmasının ise 27 Eylül 2023 tarihinde yapılması planlanmaktadır.

Kişi hak ve özgürlüklerini korumayı amaçlayan Mahkemenin önüne gelen bu başvurularda daha önce çevresel meselelerle ilgili vermiş olduğu içtihadı ne ölçüde uygulayabileceği bu başlık altında tartışılmak istenmektedir. Öncelikle, iklim değişikliğinin zararlı etkilerinin kümülatif oluşu ve sınır aşan çevresel zararlara sebebiyet verdiği iddiaları karşısında Mahkemenin yargı yetkisini nasıl belirleyeceği; ardından bu davalarda mağdur sıfatını nasıl yorumlayacağı değerlendirilecektir. Son olarak Mahkemenin çevre ile ilgili verdiği içtihadındaki esasa ilişkin kriterlerinin iklim değişikliği davalarında başvuruçuların yaşam hakkı ile özel ve aile hayatına saygı haklarının ihlaline dair iddiaları karşısında nasıl uygulanacağı hususlarına değinilecektir.

F. İklim Değişikliği Davalarında Sınır Aşan Çevresel Zararlar Karşısında Mahkemenin Yargı Yetkisi

Mahkemenin yargı yetkisi hususunda bölgesellik ilkesinin geçerli olduğu ve yanı sıra Mahkeme içtihadıyla bu ilkenin istisnası olarak etkili kontrol uygulanan yer açısından da Mahkemenin yetkili olduğunun kabul edildiği belirtilmişti. Ancak iklim değişikliğinin etkileri bölgesel sınır tanımamaktadır. İklim değişikliği sebebiyle A ülkesinden yayılan sera gazlarının zararlı etkisi B ülkesinde hissedilebilmektedir.⁹⁰ AİHM önüne gelen iklim değişikliği davalarından *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet* başvurusunda, başvuruçuların yargı yetkisi altında yaşadıkları devlet ile bu devlet dışındaki diğer sözleşmecî devletler tarafından Sözleşmedeki haklarının ihlal edildiği iddiası mevcuttur. Başvuruçular tarafından bu başvuruda ihlal iddiaları Sözleşmeyi imzalayan tüm ülkelere yöneltilmiştir. Başvuruçuların bu iddiası sınır aşan bir çevresel zarar iddiası olup öğretide çevresel çapraz iddialar (*diagonal environmental claims*) olarak da anılmaktadır.⁹¹ Ancak öğretide sınır aşan çevresel zarar iddialarının tartışmalı olduğu belirtilmektedir.⁹²

⁹⁰ Le Bris, "Droits de l'Homme," 142.

⁹¹ Feria-Tinta, "The Future," 175; Tıpkı Duarte Agostinho ve diğerleri başvurusu gibi Mahkemeye yapılan iklim değişikliği ile ilgili davalardan birden fazla devlet aleyhine yapılanlarda da sınır aşan çevresel zarar iddiaları bulunmaktadır.

⁹² Linnéa Nordlander, "Litigating Climate Change in The Arctic: The Potential of Sámi Human Rights Claims," *Journal of Human Rights and The Environment* 13, no.2 (2022): 423.

Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet başvurusunda başvurucular, sınır aşan çevresel zararlar hakkında Mahkemenin yargı yetkisine ilişkin olarak, zararlardan sorumlu tutulması gerektiğini iddia ettikleri 33 devletin de Paris Antlaşması ile BM İklim Değişikliğine Dair Çerçeve Sözleşmesine taraf oldukları, iklim değişikliğinin tüm bu devletlerin toprakları içinde ve dışında etkisinin hissedildiğini, zararlı etkilerin devletler tarafından öngörülebilir olduğunu, devletlerin bu zararları bildiklerini, davalı devletlerin iklim değişikliğine yaptıkları katkılar açısından kontrol uyguladıklarını iddia etmektedirler.⁹³ İklim değişikliğinin Sözleşmeciler devletlerin toprakları içinde hissedilen zararlı etkiler açısından, şüphesiz ki zararlı etkiler şikayet edilen Devletlerin topraklarında üretilen emisyonlarla ilgili olduğundan, açıkça Mahkeme tarafından belirlenen yetki kapsamına girmektedir.⁹⁴ Başvurucuların devletlerin toprakları dışında hissedilen zararlı etkiler açısından, sınır aşan çevresel zarar iddialarının devlet yargı yetkisi içinde olup olmadığının belirlenmesi gerekmektedir.

Sınır aşan çevresel zarar iddiaları hususunda Mahkemenin henüz vermiş olduğu bir karar bulunmamakla birlikte; bu hususta Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesinin (*AAİHM*) verdiği OC-23/17 sayılı tavsiye görüşü ve yakın zamanda bu tavsiye kararını dikkate alan BM Çocuk Hakları Komitesinin *Sacchi ve diğerleri* kararlarında⁹⁵ iklim değişikliği sebebiyle sınır aşan çevresel zararlara dair yapılan tespitler bulunmaktadır.

AAİHM'nin tavsiye görüşü dava olarak nitelendirilmese de insan hakları mahkemeleri tarafından devletlerin yükümlülüklerinin haritasını çıkarmak veya iklim değişikliği hafifletme veya uyum politikalarının genel eksikliğini değerlendirmek için kullanılabilir.⁹⁶ AAİHM'nin yaşam ve kişisel bütünlüğün korunması bağlamında çevreye ilişkin devletlerin yükümlülüklerini değerlendirdiği anılan tavsiye görüşünde, Amerikalılar Arası İnsan Hakları Sözleşmesinin yer ve kişi bakımından uygulamasının değerlendirdiği görülmektedir. AAİHM, sözleşmeciler devletin yürüttüğü bir faaliyet sebebiyle meydana gelen sınır aşan çevresel zararlar, o devlette bulunmayan kişilerin

⁹³ Duarte Agostinho ve diğerleri başvuru dilekçesi, Annex, parag.20; Bridget Lewis, "Children's Human Rights-based Climate Litigation at the Frontiers of Environmental and Children's Rights," *Nordic Journal of Human Rights* 39, no.2 (2021): 194.

⁹⁴ Hartmann and Willers QC, "Protecting Rights," 105.

⁹⁵ Sacchi ve diğerleri/Arjantin, Brezilya, Fransa, Almanya ve Türkiye, 104/19, 105/19, 106/19, 107/19 ve 108/19.

⁹⁶ Rocha and Sampaio, "Climate Change Before the European," 280.

haklarının ihlal ediyor ve zarar verici eylem ile hak ihlali arasında illiyet bağı bulunuyorsa o devletin yargı alanı içinde olduğunu kabul etmiştir.⁹⁷ AAİHM, böylece etkili kontrol kriterini o devletin kendi sınırları dışındaki bir alan veya sınırları dışındaki kişiler üzerindeki denetim olarak değil, kendi ülkesinde gerçekleşen ancak etkilerini sınırları dışında da gösteren faaliyetler üzerindeki denetim olarak yeniden şekillendirmiştir.⁹⁸ Bu denetimi yaparken de sınır aşan çevresel zarar ile hak ihlali arasındaki illiyet bağının kurulması gerekmektedir. Ancak yine de sınır aşan çevresel zararlara dair illiyet bağına dayalı bu testin uygulanmasının istisnai durumlarda olması gerektiği belirtilmektedir.⁹⁹ AAİHM'ye göre, yargı yetkisinin kullanılması, insan haklarının ihlaline neden olan faaliyetler üzerinde etkili bir kontrole sahip olması ve bunun sonucunda insan haklarının zarar görmesine halinde söz konusu olur.¹⁰⁰

Bir devletin etkili kontrol uyguladığı faaliyetler neticesinde oluşan sınır aşan çevresel zararların devletlerin yargı yetkisi içine dâhil edilmesi görüşü, BM Çocuk Hakları Sözleşmesinin denetim organı olan BM Çocuk Hakları Komitesi önüne gelen beş farklı ülkenin şikâyet edildiği *Sacchi ve diğerleri* başvurularında da Komite, AAİHM'nin anılan tavsiye görüşünde kullandığı yargı yetkisi testini benimsemiş ve iklim değişikliğinden kaynaklanan zararlar açısından bu testi uygulamıştır. Komite, devletin kendi topraklarındaki emisyon kaynakları üzerinde etkili kontrol uygulamak suretiyle gerçekleştirdiği faaliyetleri ile o devletin topraklarında yaşamayan çocukların hakları üzerindeki olumsuz etki arasında illiyet bağı mevcutsa bu durumda o devletin yargı yetkisi dâhilinde olacağını tespit etmiştir.

AAİHM, sınır aşan çevresel zararlarla ilgili olarak yargı yetkisi testi konusunda *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet* başvurusunda AAİHM'nin tavsiye görüşünde yer alan faaliyetler üzerinde

⁹⁷ Bahar Konuk Sommer, “Çevre ve İnsan Hakları İlişkisine Yeni Bir Yaklaşım: Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nin Oc-23/17 Sayılı Tavsiye Görüşü,” *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11, no.1, (2020): 390; Lewis, “Children's Human Rights-based Climate Litigation,” 191; Rocha and Sampaio, “Climate Change Before the European,” 287.

⁹⁸ Feria-Tinta, “The Future,” 178; Lewis, “Children's Human Rights-based Climate Litigation,” 191; De Frouville, “Les Droits de l'Homme,” 182.

⁹⁹ Konuk Sommer, “Çevre ve İnsan Hakları,” 390; Rocha and Sampaio, “Climate Change Before the European,” 287.

¹⁰⁰ Feria-Tinta, “The Future,” 178.

etkili kontrol ve illiyet bağına dayanan yeni testi benimseyecek olursa¹⁰¹, davalı devletlerin üzerinde etkili kontrol uyguladığı iklim değişikliğinin olumsuz etkilerini artıran faaliyetleri ile o devlette yaşamayan başvuru hakları arasında illiyet bağının kurulması halinde devletin insan hakları ihlalden sorumlu tutulabilmesinin önünün açılması mümkün olacaktır. Aksi halde, *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet* başvurusu özelinde başvuru hakları taşıyan ülke olan Portekiz dışındaki diğer ülkeler açısından davalı devletlerin sorumlu tutulabilmesi kabul edilebilirlik aşamasında sekteye uğrayacaktır. Fikrimizce, AİHM önündeki *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet* başvurusunun bir benzeri olan *Sacchi ve diğerleri* başvurusunda BM Çocuk Hakları Komitesi'nin AAİHM'nin tavsiye görüşünde yer alan faaliyet üzerinde etkili kontrol kriteri ve illiyet bağına dayalı testi benimsemesi, AİHM'in de bu görüşü benimseyebileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.¹⁰² Hatta, sınır aşan çevresel zararlar açısından Mahkemenin yargı yetkisi doktrini, bugün sadece devletler tarafından gerçekleştirilen fiiller veya faaliyetleri içerdiği kadar gelecekte özel hukuk tüzel kişileri tarafından gerçekleştirilen fiilleri veya faaliyetleri içerecek şekilde de genişletilebilecektir.¹⁰³

Yargı yetkisine ve sınır aşan yükümlülükler üzerine yönelik mevcut yaklaşım, iklim değişikliği davalarının bugüne kadar uluslararası ve bölgesel insan hakları organlarında çok nadir olmasının nedenlerinden biri olmakla birlikte; *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet* başvurusu, sınır aşan çevresel zarar şikayetlerinin kabul edilebilirliğinin Mahkeme tarafından çözüme kavuşturulması ve Mahkemenin bölgesellik ilkesinin istisnalarını genişletmek için önemli bir fırsat sunmaktadır.¹⁰⁴

¹⁰¹ AİHM ve AAİHM arasındaki etkileşime bir örnek olarak; AİHM'in zorla kaybetmelere dair AAİHM'nin içtihadında yer alan gerekçeleri benimsemesinin anılan mahkemeler arasındaki etkileşime işaret ettiği yönünde; Ferial-Tinta, "The Future", 178, 179.

¹⁰² Benzer görüşte; Rocha and Sampaio, "Climate Change Before the European," 287, 288; Yazarlar devletlerin sera gazı emisyonlarını düzenlemek ve kontrol etmek için üçüncü devletler üzerindeki etkisini göz önünde bulundurarak yargı yetkilerini kullanmaları gerektiğini söylemenin zor olmadığını; AİHM'in AAİHM'nin yargı yetkisi testine açıkça katılmamasının muhtemel olmadığını; AAİHM'nin anılan yargı yetkisi testinin sera gazı yayıcılar ve bundan olumsuz etkilenen bireyler arasındaki boşluğu koruduğunu; bu yargı yetkisi testinin devletlerin sınır ötesi yükümlülüklerini yerine getirmek açısından makul bir ilk adım olabileceğini ifade etmektedirler.

¹⁰³ Braig and Panov, "The Doctrine of Positive Obligations", 291.

¹⁰⁴ Lewis, "Children's Human Rights-based Climate Litigation," 194; Keller and Heri, "The Future is Now," 11.

G. İklim Değişikliği Davalarında Başvurucuların Mağdur Sifatının Değerlendirilmesi

İklim değişikliğinin zararlı etkilerinden etkilenen başvurucuların, Sözleşme kapsamındaki haklarının doğrudan, fiilen ve yakın bir şekilde etkilendiği iddialarının karşılaştığı zorluk, kabul edilebilirlik aşamasında başvurucuların mağdur sıfatına sahip olduklarını mahkeme karşısında temellendirebilmeleri üzerinedir. Belirtildiği üzere, Mahkeme önünde kişilerin mağdur sıfatına sahip olabilmeleri için ya iddia edilen ihlalden doğrudan etkilendiklerini; ya da ihlalin sonlandırılmasını istemek için geçerli ve kişisel bir menfaatlerinin bulunduğunu somut bir şekilde göstermeleri gerekmektedir. Yahut potansiyel olarak mağdur olduklarını, iklim değişikliğinin zararlı etkilerinin başvurucular üzerinde gelecekte kişisel ve olumsuz etki doğurma riskinin bulunduğunu kanıtlamaları gerekmektedir.¹⁰⁵ İklim değişikliğinin sebep olduğu zararın tek bir anda sonuç vermemesi, bazen yıllarca maruz kalınan, süregelen zararlı etkilerin sonuçlarının zamana yayılması bu anlamda başvurucuların kişisel zararını veya zarar ihtimalini göstermeleri açısından zorluk olarak görülmektedir. İklim değişikliği Dünya üzerinde yaşayan herkesi etkilediğinden başvurucuları herkesten ayıran kişisel zararı veya zarar ihtimalini nasıl gösterilebilecekleri hususunda Mahkemenin başvurucuların Sözleşmede tanınan insan haklarından yararlanma üzerindeki etkisine odaklanması gerekmektedir.¹⁰⁶

BM Çocuk Hakları Komitesinin önüne gelen *Sacchi ve diğerleri* başvurularında Komite, başvuru çocukların iklim değişikliğine dair mağdur sıfatı iddialarına yönelik, iklim değişikliğinin zararlı etkilerinden hem bu tür etkileri deneyimleme tarzları hem de iklim değişikliğinin onları yaşamları boyunca etkileme potansiyeli açısından düşünüldüğünde başvurucuların özellikle etkilendiklerini not etmiştir.¹⁰⁷ Komite önündeki *Sacchi ve diğerleri* başvuruları, iç hukuk yollarının tüketilmemiş olması sebebiyle kabul edilemez bulunmuş; mağdur sıfatı şartına uyulmaması sebebiyle başarısızlığa uğramamıştır. Komite, başvurucuların dilekçelerindeki iddialarında mağdur sıfatlarını haklı çıkaracak şekilde kişisel olarak gerçek ve önemli bir zarara

¹⁰⁵ Keller and Heri, "The Future is Now," 3; Rocha and Sampaio, "Climate Change Before the European," 285.

¹⁰⁶ Rocha and Sampaio, "Climate Change Before the European," 285.

¹⁰⁷ *Sacchi ve diğerleri*/Arjantin, Brezilya, Fransa, Almanya ve Türkiye, 104/19, 105/19, 106/19, 107/19 ve 108/19; Feria-Tinta, "The Future," 181.

maruz kaldıklarını ilk bakışta tespit etmiştir.¹⁰⁸ *Sacchi ve diğerleri* başvurularında dile getirilen iddiaların mağdur sıfatı açısından yeterli olduğunun tespit edildiği BM Çocuk Hakları Komitesinin bu kararı AIHM önündeki benzer başvurulara ışık tutabilir.

Mahkeme, *Cordella ve diğerleri/İtalya* kararında, davaya konu edilen çelik fabrikalarından kaynaklanan kirliliğin yerel halk üzerindeki olumsuz sağlık etkileriyle bağlantılı olduğuna dair kanıtları dikkate alarak, inceleme yapmadan kirliliğin kaçınılmaz olarak ona maruz kalanları çeşitli hastalıklara karşı daha savunmasız hale getirdiğine karar vermiştir. Mahkeme bu kararında başvurucuların mağdur sıfatının nasıl belirlendiği veya hangi kanıtların gerekli olduğu konusunda net bir belirleme yapmasa da; değerlendirdiği bazı faktörler ve değerlendirmesini dayandırdığı kanıt standardını ortaya koymuştur.¹⁰⁹ Ayrıca Mahkemeye göre, sunulan çok sayıda rapor ve bilimsel çalışmanın fabrikaların faaliyetleri ile kişilerin tehlikeye giren sağlık durumu arasında nedensel bir bağlantının varlığını kanıtladığını tespit etmiştir.¹¹⁰ KELLER ve HERI'ye göre, Mahkeme *Cordella ve diğerleri/İtalya* kararında yaptığı bu muhakemeyi ve ortaya koyduğu kanıt standardını bekleyen iklim değişikliği davalarında tekrarlamayı seçerse, iklim değişikliğinin insan sağlığına ve esenliğine yönelik risklere ilişkin şimdiye kadar bol miktarda bulunan bilimsel kanıtlara muhtemelen güvenecek ve başvurucuların mağdur sıfatı için kişisel olumsuz etki doğuran bir ihlal ortaya çıkma ihtimaline dair makul ve ikna edici kanıtlar sunmalarını ayrıca aramayacaktır.

Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve diğer 32 devlet başvurusunda, başvurucular orman yangınlarının ve iklim değişikliği sebebiyle artan sıcaklıkların yaşam haklarını ve özel ve aile hayatına saygı haklarını etkilediğini iddia etmektedirler. İklim değişikliğinin insan hakları üzerindeki zararlı etkileri hususunda başvurucular, üzerlerinde kişisel olumsuz etki doğuran bir ihlal ortaya çıkma ihtimaline dair, makul ve ikna edici kanıt olarak Hükümetlerarası İklim Değişikliği Panelinin (*Intergovernmental Panel on Climate Change*) 1.5 derecelik ısınmaya dair raporunda yer alan verilerini sunmuşlardır. 1.5 derecelik bir ısınmanın insan sağlığını oldukça önemli derecede etkileyeceğine; sıcağa bağlı hastalık ve ölüm oranını artıracığına

¹⁰⁸ *Sacchi ve diğerleri/Arjantin, Brezilya, Fransa, Almanya ve Türkiye*, 104/19, 105/19, 106/19, 107/19 ve 108/19, parag.9.14; Feria-Tinta, “The Future,” 182.

¹⁰⁹ Nordlund, “*Locus Standi* in Climate Change Cases,” 22.

¹¹⁰ *Cordella ve diğerleri/İtalya*, parag.105, 106; Keller and Heri, “The Future is Now,” 5; Nordlund, “*Locus Standi* in Climate Change Cases,” 23.

dair raporda yer alan veriler sunulmuştur. Yanı sıra, başvurucuların artan ısı ve buna bağlı olumsuz sonuçlardan zarar görme riskine maruz kaldıkları ve yaşamları boyunca da kalacakları ifade edilmiştir. Özel olarak Portekiz'de yaşayan bazı başvurucuların evlerinin yakınlarında orman yangınlarına maruz kalmaları üzerine yaşadıkları kaygılar dile getirilmiştir.

Mahkeme önünde derdest olan iklim değişikliği davalarından başvuru dilekçeleri kamuoyu ile paylaşılan diğer davalara bakıldığında, bunlardan *Müllner/Avusturya* başvurusunda, başvuru MS hastası olup, iklim değişikliği kaynaklı sıcaklık artışından hastalığının direkt olumsuz etkilendiğini, MS hastalarının %60 ile 80'inin sıcaklık duyarlılığından mustarip olduğu, bunun ise tıbbi bir tedavisinin olmayıp sadece vücut sıcaklığının düşürülmesi ile mümkün olabileceği; iklim değişikliği kaynaklı sıcaklık artışının başvurucuyu evden dışarı çıkamayacak derecede etkilediğini ve yaşam alanını kısıtladığı iddia edilmektedir. Başvuru dilekçesinde başvurucunun kişisel hakkının doğrudan etkilendiğine dair iddiaları yanı sıra davalı devlet Avusturya'nın iklim değişikliği sebebiyle ölçülen sıcaklık artışlarına dair bilimsel raporlar yer almaktadır. Bir diğer başvuru olan, *Verein Klima.Seniorinnen Schweiz ve diğerleri/İsviçre* başvurusunda da, bir dernek tarafından mahkeme karşısında temsil edilen başvurucuların yaş ortalamasının 73 olması ve iklim değişikliğinden kaynaklanan sıcaklık dalgasının başvurucuların hastalıklarını olumsuz olarak etkilediği, başvuruculardan bazılarının kalp pili kullandığı, kardiyovasküler hastalıklarının olduğunu, bazılarının ise astım gibi solunum yolu hastalıklarının olduğu, bu hastalıklara sahip olan başvurucuların hareket kabiliyetinin iklim değişikliği kaynaklı sıcaklık artışlarıyla kısıtlandığı iddia edilmektedir. İklim değişikliği kaynaklı sıcak hava dalgalarından zarar görme riskine genel nüfustan daha yüksek bir oranda sahip olduklarından bahisle gerçek ve ciddi bir ölüm riski ile karşı karşıya oldukları, özel ve aile hayatına saygı haklarının asgari eşiği aşan derecede olumsuz etkilendiği ve potansiyel mağdur oldukları iddiaları söz konusudur. Mevcut bilimsel raporlarda belirtilen veriler, başvurucuların tamamen soyut ve varsayımsal iddialar ile hareket etmediklerini göstermektedir. Ancak diğer yandan ise, başvurucuların iklim değişikliğinin zararlı etkilerinin haklarını ihlal ettiğine dair kişisel etki ihtimaline açısından sundukları kanıtların Mahkeme nezdinde ne derece makul ve ikna edici olduğu tartışmaya açıktır. Fikrimizce, salt bilimsel raporlarda iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine dair verilere dayanarak yapılan mağdur sıfatı iddiaları, kişisel doğrudan etkilere dair somut, makul ve ikna edici açıklamalarla desteklendiği ölçüde Mahkeme tarafından potansiyel mağdurluk kapsamında değerlendirilerek kabul edilebilir. Böylece,

başvurucuların ispat yükleri belirli bir ölçüde azaltılabilir. İklim değişikliğinin başvurucular üzerindeki zararlı etkilerini şu an için kesin bir şekilde kanıtlamak tamamen mümkün olmasa da mevcut bilimsel veriler ve başvurucuların makul ve ikna edici kişisel zarara ilişkin açıklamaları Mahkemenin konuyu potansiyel mağdurluk açısından olumlu görmesini gerektirecek ihtimali içinde barındırmaktadır. Ancak yine de iklim değişikliğinin potansiyel olarak herkesi etkilediği göz önüne alındığında belirli bir kişinin diğer etkilenen herkesten farklı olarak potansiyel mağdur sıfatının kabul edilmesi noktasında sunulacak kanıtların ne olacağının tartışmalı olduğu söylenebilir. Çünkü hali hazırda Mahkemenin uyguladığı potansiyel mağdur sıfatını haiz olma eşiği görünüşte yüksektir ve başvurucuların gelecekte maruz kalacaklarını iddia ettikleri riski inandırıcı bir şekilde destekleyen kanıtlar sunmalarını gerektirir.¹¹¹ Son olarak belirtmek gerekir ki, iklim değişikliğinin etkilerinin dağınık ve yaygın doğası, iklim değişikliği davalarında bir sorundur; ancak bu sorundan herkesin etkilendiği gerçeği, kimsenin mağdur olmadığı anlamına gelecek şekilde de yorumlanmamalıdır.¹¹² Başvurucuların iddiaları karşısında Mahkeme, iklim değişikliğinin zararlı etkileri sebebiyle sunulan bilimsel raporlar ve özel olarak kişisel etkilere dair açıklamalar ve iddialar ışığında başvurucuların potansiyel mağdur sıfatını taşıdıklarını kabul edebilir.

Sözleşmenin 34. maddesi, ihlalden zarar gördüğünü iddia eden dernekler gibi özel hukuk kişilerinin de mahkemeye başvurmasına olanak tanımaktadır. *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri/İsviçre* başvurusunda başvuruculardan biri dernek olarak faaliyet göstermekte olup tüzel kişiliğe sahiptir. Bu halde, derneğin mağdur sıfatının bulunup bulunmadığı Mahkeme tarafından değerlendirilecektir. Kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının ve sivil toplum kuruluşları, hak ihlali doğurduğunu iddia ettikleri işlem, eylem veya ihmalden doğrudan etkilendiklerini ispat etmek zorundadırlar. Kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve sivil toplum kuruluşlarının üyelerinin haklarını etkileyen işlem, eylem veya ihmaller sebebiyle tüzel kişilik olarak mağdur oldukları iddiaları Mahkeme tarafından kabul edilemez bulunmaktadır.¹¹³ Ancak, Mahkemenin belirli bir grubun haklarını savunmak amacıyla kurulan bir sivil toplum kuruluşunun, iç hukuktaki yargılamalarda taraf olması halinde, hem derneğin hem de üyelerinin iç hukuktaki yargılamalarda meydana gelen ihlaller açısından

¹¹¹ Benzer görüşte, Nordlund, “*Locus Standi* in Climate Change Cases,” 31 vd.

¹¹² Rocha and Sampaio, “Climate Change Before the European,” 285.

¹¹³ Harris, O’Boyle, Bates and Buckley, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, 822.

mağdur olarak kabul edildiği kararları mevcuttur.¹¹⁴ *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri/İsviçre* başvurusunda, başvuru derneğinin mağdur statüsü, adil yargılanma hakkının ihlali iddiaları bakımından değerlendirilebilir. Anılan başvuruda başvuru derneğinin Sözleşmenin 6. maddesinin ihlal edildiği iddiaları mevcuttur. Mağdur sıfatı açısından başvuru dilekçesinde, başvuru derneğinin, üyelerinin haklarını savunduğu ve bu anlamda doğrudan mağdur olduğu iddia edilmektedir. Başvurucunun tüzel kişi olması sebebiyle Sözleşmenin 2. ve 8. maddelerinin korumasından mahrum bırakılmaması gerektiği belirtilerek Mahkemenin *Gorraiz Lizarriga ve diğerleri/İspanya* kararına dikkat çekilmektedir.¹¹⁵ Başvuru derneği açısından, Mahkemenin mağdur sıfatına dair önceki kararlarında yaptığı katı yorumu devam ettirmesi ihtimalinde derneğin yalnızca adil yargılanma hakkı açısından mağdurluk sıfatının bulunduğu söylenebilecektir. Buna karşılık, Mahkemenin, mevcut katı yorumunu esnetmeye karar vermesi ihtimalinde gerçek kişilerin çıkarlarını savunan tüzel kişiliğinin Sözleşmenin 2. ve 8. maddeleri açısından da mağdur sıfatının bulunduğu sonucuna ulaşabilecektir. Mahkemenin başvuru derneğinin mağdur sıfatını belirlemek açısından mevcut katı yorumundan sapıp sapmayacağı; mağdur sıfatı şartlarını tüzel kişilikler açısından esnetip esnetmeyeceği hususunun anılan başvurunun ilerleyen aşamalarında netlik kazanacağı düşünülmektedir.¹¹⁶

¹¹⁴ Harris, O'Boyle, Bates and Buckley, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, 823; *Gorraiz Lizarriga ve diğerleri/İspanya*, Başvuru No:62543/00, K.T. 27.04.2004, parag.38; Mahkemenin, *Gorraiz Lizarriga ve diğerleri* kararında, başvuru derneğinin ihtilaflı yargılamaya kendi adlarına değil, menfaatlerini savunmak amacıyla kurdukları dernek aracılığıyla taraf olduklarını; bu koşullar altında Sözleşmedeki "mağdur" kavramının evrimsel olarak yorumlanması gerektiğini; kişilerin karmaşık idari kararlarla karşı karşıya kalması halinde haklarını etkili bir şekilde savunabilmeleri için sivil toplum kuruluşlarına başvurabildiklerini ve çoğu zaman bir sivil toplum kuruluşu vasıtasıyla haklarını savunmanın ellerinde bulunan tek yol olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla Mahkemenin, mağdur kavramını yorumlarken bu hususu göz ardı etmemesi gerektiği; mağdur kavramının aşırı biçimsel yorumunun Sözleşmede güvence altına alınan hakların korunmasını etkisiz hale getirebileceği belirtilmiştir. Anılan başvuruda başvuru derneğinden Itoiz Derneğinin, kendi üyelerinin çıkarlarını korumak ve savunmak için yerel mahkemeler önünde açılan davalarda taraf olduğu da göz önünde tutularak adil yargılanma hakkı açısından mağdur olarak değerlendirilebileceği ifade edilmiştir.

¹¹⁵ *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri/İsviçre* başvuru dilekçesi, parag.35.

¹¹⁶ Ole W Pedersen, "Climate Change Hearings and ECtHR," *EJIL: Talk! April 4, 2023*, <https://www.ejiltalk.org/climate-change-hearings-and-the-ecthr/>.

H. Mahkemenin Çevre İçtihadındaki Esasa Dair Değerlendirmelerinin İklim Değişikliği Davalarında Uygulanabilirliği

İklim değişikliğinin yakın gelecekteki potansiyel ciddi etkileri göz önüne alındığında, Mahkemenin bu davalarda vereceği kararlar bir kilit noktası niteliği taşımaktadır. AİHM, iklim değişikliği davalarının esasa ilişkin değerlendirme aşamasına geçer ve esasa ilişkin bir karar verir ise, bu kararın gerekçesi, halihazırda iklim değişikliğini ele alan çeşitli ulusal yargıçlar tarafından da dikkatle değerlendirilecektir.¹¹⁷ Derdest iklim değişikliği davaları stratejik olarak çok sayıda sözleşmecî devlete karşı yapılan başvurular ve spesifik bir devlete karşı yapılan başvurular olarak ayrılabilir. Çok sayıda sözleşmecî devlete karşı yapılan başvuruların, şayet Mahkemenin yapacağı yargılama neticesinde başarılı olması varsayımında, sera gazı emisyonlarını azaltmayı zorunlu kılan ve tüm bu devletleri bağlayan kararlarla sonuçlanabilir. Bunlar, spesifik bir devlete karşı yapılan başvurulara nazaran daha fazla emisyon azaltımı ve sözleşmecî devletlerin ortak bir azaltım politikası belirlemesinde daha yaygın bir etki sağlayabilecektir. Ancak bu davalar özellikle daha önceki başlıklarda da bahsedildiği üzere sınır aşan çevresel zararlar bağlamında ve Mahkemenin yargı yetkisi hususunda dezavantajlıdır. Spesifik bir devlete karşı yapılan iklim değişikliğine dair başvurular, daha az yaygın etkiye sahip olsalar da bu yaklaşımın başarı şansı daha yüksek olabilir. Bu davalar yalnızca başvurucuların ikamet ettiği devletleri hedef almıştır. AİHS'in ülke dışında uygulanması sorunu bu başvurularda bulunmamaktadır. Yine de tek bir davanın emisyon azaltımları üzerinde daha az etkisi olsa bile gelecekteki uygun hafifletmeye dair düzenlemeleri güvence altına almak için diğer devletlere yönelik iddialara dayanak bir emsal oluşturabilir.¹¹⁸

Bu noktada bahsetmek gerekir ki, Hollanda Yüksek Mahkemesince (HYM) görülen *Urgenda* davasında, AİHS'te yer alan insan hakları temel dayanak olarak kullanılarak, Sözleşmenin 2. ve 8. maddelerindeki haklar ile iklim değişikliği arasında bir bağlantı kurulmuştur. Bu bağlantı aracılığıyla bir devletin iklim değişikliğiyle mücadele etmek için harekete geçmesi; bu amaçla sera gazı emisyonlarını daha fazla sınırlamak üzere uygun önlemleri alma yükümlülüğünün bulunduğu belirtilerek hak temelli gelecekte açılacak

¹¹⁷ Christel Cournil, "Les Prémisses de Révolutions Juridiques ? Récent Contentieux Climatiques Européens", *Revue Française de Droit Administratif* no.5, (2021) : 965.

¹¹⁸ Nordlander, "Litigating Climate Change," 423.

davalar için emsal teşkil edecek bir karara imza atılmıştır.¹¹⁹ *Urgenda* davasında, HYM, iklim değişikliği ile Sözleşmenin 2. ve 8. maddelerindeki haklar arasındaki bağlantıyı, devletin böyle bir riskin farkında olması gerektiği; ilgili kişileri doğrudan tehdit eden gerçek ve yakın bir riske karşı önleyici tedbirler alma yükümlülüğü olarak ifade etmektedir. HYM'ye göre devletin önleyici tedbirler alma yükümlülüğü tehlikenin gerçekleşmesi belirsiz olsa veya tehlike uzun vadede gerçekleşebilse dahi var sayılır. Kaldı ki, HYM'ye göre bilimsel kanıtlar iklim değişikliğinin gerçek ve yakın bir risk oluşturduğunu doğrulamaktadır.¹²⁰ *Urgenda* davası, iklim değişikliği ile Sözleşmenin temel insan hakları arasında bağlantı kurması ve bu bağlantı neticesinde devletin iklim değişikliği tehdidine karşı Sözleşme temelinde hareket etme zorunluluğunu göstermesi açısından başarılı bir örnek olarak gösterilmektedir.¹²¹ AİHM, önüne gelen mevcut iklim değişikliği davalarında *Urgenda* kararından pekala esinlenebilir ve temel haklar ile iklim değişikliği arasındaki bağlantıyı tıpkı HYM tarafından *Urgenda* kararında belirtildiği üzere kurabilir.

Sözleşmeye taraf olan devletlerin tümünün aynı zamanda iklim değişikliğine dair Paris Antlaşmasına da taraf olmaları, Mahkemenin iklim değişikliği davalarında, devletlerin pozitif yükümlülüklerini belirlerken Paris Antlaşması kapsamında devletlerin taahhüt ettiği yükümlülükler atıfta bulunabilir mi? sorusunu akla getirmektedir. Diğer bir deyişle, Mahkeme, devletlerin insan haklarından kaynaklanan pozitif yükümlülüklerini belirlerken, iklim değişikliği sözleşmelerini dikkate alabilir mi?¹²² VOIGT'e göre, Paris Antlaşmasında dile getirilen devletlerin iklim değişikliği karşısındaki davranış standardı AİHS'in 2. ve 8. maddelerindeki haklar açısından devletlerin pozitif yükümlülüğünün içeriğini oluşturmaktadır.¹²³ Paris Antlaşmasında, başlangıç kısmında tarafların iklim değişikliğini ele almak için harekete geçerken insan haklarına ilişkin yükümlülüklerine saygı duyması, bunları geliştirmesi ve dikkate alması gerektiği vurgusu devletlerin halihazırda taraf olduğu mevcut insan hakları antlaşmalarına veya geleneksel insan hakları yükümlülüklerine işaret etmektedir. Dolayısıyla, Mahkeme,

¹¹⁹ Therese Karlsson Niska, "Climate Change Litigation and the European Court of Human Rights - A Strategic Next Step?," *The Journal of World Energy Law & Business* 13, no.4 (2020): 335, 336.

¹²⁰ Niska, "Climate Change Litigation," 336.

¹²¹ Niska, "Climate Change Litigation," 337.

¹²² Feria-Tinta, "The Future," 182.

¹²³ Voigt, "The Climate Change Dimension of Human Rights," 162.

devletlerin iklim değişikliği karşısında Sözleşmenin 2. ve 8. maddelerinden kaynaklanan pozitif yükümlülüklerini belirlerken, devletlerin uygun ve makul tedbirler almaları hususunda neyin veya nelerin uygun ve makul tedbir olup olmadığını Paris Antlaşmasında yer alan taahhütleri dikkate alarak değerlendirebilir. Ancak bu noktada Paris Antlaşmasında taraf devletlerin imza altına aldıkları taahhütlerin birer sonuç taahhüdü olmadığını göz önünde tutulması gerekmektedir.¹²⁴ Fikrimizce de AİHM, iklim değişikliği davalarını incelerken AİHS'e taraf devletlerin aynı zamanda Paris Antlaşmasının da tarafı olmaları sebebiyle, Sözleşmenin 2. ve 8. maddelerinden kaynaklanan pozitif yükümlülüklerini belirlerken Paris Antlaşmasında yer alan taahhütleri dikkate alabilecek potansiyele sahiptir. Mahkemenin şu ana kadar Paris Antlaşmasına atıf yaptığı bir kararı bulunmamaktadır. Çevresel usuli haklar hususunda sıklıkla Aarhus Sözleşmesine atıf yapan Mahkeme, iklim değişikliği hususunda derdest iklim değişikliği davalarında vereceği kararlarda Paris Antlaşmasına atıf yapabileceği görüşüdeyiz. Paris Antlaşması devletlerin pozitif yükümlülüklerine dair uygun ve makul tedbirlerin belirlenmesine katkı sunmaya elverişlidir. Paris Antlaşmasında devletlerin taahhüt ettikleri yükümlülükler aynı zamanda insan haklarının korunmasını sağlama amacı gütmektedir.

Mahkeme yakın geçmişte önüne gelen *Cordella ve diğerleri/İtalya* ve *Pavlov ve diğerleri/Rusya* başvurularında özel ve aile hayatına saygı hakkını incelerken, *due diligence* standardını uygulamıştır. Mevcut davalarda kirlilik seviyesini azaltmak için alınması gereken önlemleri tam olarak belirlemenin kendisine ait olmadığını; ancak ulusal makamların çevre kirliliği sorununa gerekli özeni gösterip göstermediğini ve davada çatışan tüm çıkarları dikkate alıp almadığını araştırmanın görevi olduğunu belirtmiştir.¹²⁵ *Pavlov ve diğerleri/Rusya* kararında Mahkemenin başvuruçuların Sözleşmenin 8. maddesinde yer alan haklarının ihlal edildiğine karar verirken dayandığı bir faktör olarak mevcut davada hava kirliliğinin uzun süredir devam eden ve davalı devlet tarafından iyi bir şekilde bilinen farkındalık durumudur. Bu farkındalık ve bilme hali, devletin Sözleşmenin 8. maddesi açısından pozitif yükümlülüğünü doğurmaktadır.¹²⁶ Mahkeme, bu davada bölgenin ekonomik çıkarları karşısında başvuruçuların haklarını dengelemek için makul ve uygun

¹²⁴ Voigt, "The Climate Change Dimension of Human Rights," 164, 165.

¹²⁵ *Cordella ve diğerleri/İtalya*, parag. 161; *Pavlov ve diğerleri/Rusya*, parag. 90; Hartmann and Willers QC, "Protecting Rights," 111.

¹²⁶ *Pavlov ve diğerleri/Rusya*, parag. 77.

önlemler alıp almadığını değerlendirmiştir. İklim değişikliği davalarında da başvurucular esasen devletlerin iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı pozitif yükümlülüklerine değinirken devletlerin iklim değişikliğine bilerek ve durumun farkında olarak katkıda bulunmaya devam ettiklerini ve sera gazı salımlarını azaltmadıklarını veya taahhüt ettikleri uyum yükümlülüklerine uymadıklarını iddia etmektedirler. Özellikle de başvurucular dilekçelerinde davalı devletlerin Paris Antlaşmasına taraf olduklarını ve iklim değişikliğinin sebebiyet verdiği muhtemel zararları bildiklerini ve iklim değişikliği karşısındaki taahhütlerini de yerine getirmediklerini zikretmektedirler. İklim değişikliği ile ilgili zararlı etkiler dolayısıyla kişinin yaşam alanından, özel ve aile hayatından keyif almasının engellenme riski mevcutsa; devletlerin bireyleri öngörülebilir doğal afetlere karşı koruma konusunda pozitif bir yükümlülüğü olduğu düşünüldüğünde, iklim değişikliğinden kaynaklanan zararlı etkileri hafifletme yükümlülüğünün Sözleşmenin 8. maddesi kapsamında korunması gerektiği söylenebilecektir. Taraf devletlerin insan haklarını koruma yükümlülükleri, diğer devletlerin neden olduğu zararlı çevresel etkilerden kişilerin korunmalarını içerir.¹²⁷

Mahkeme, ayrıca iklim değişikliği bağlamında sözleşmecî devletin emisyon azaltma çabalarını var olan en son bilimsel kanıtlara dayandırıp dayandırmadığını ve azaltma veya hafifletme politikalarını değerlendirmek üzere halka gerekli ve yeterli bilgiyi sağlayıp sağlamadığını değerlendirebilir.¹²⁸

İklim değişikliği ile ilgili davalarda Mahkeme, esasa ilişkin değerlendirme yaparken, uluslararası çevre hukuku ilkelerini gözetebilir.¹²⁹ Devletlerin yargı yetkisi alanında olan kişileri korumak için pozitif önlemler alma konusundaki genel davranış yükümlülüğünü yani *due diligence* standardını uygulayabilir. Mahkeme davalı devletlerin, uluslararası yükümlülüklerini yerine getirmek için en uygulanabilir ve mevcut araçlarını kullanarak alması gereken önlemlerin yeterliliğini değerlendirecektir.¹³⁰ Bir devletin iklim değişikliği ile ilgili eylemleri; harekete geçme veya önleme fırsatının olup olmadığı ve öngörülebilir olup olmadığı açısından

¹²⁷ Rocha and Sampaio, "Climate Change Before the European," 283.

¹²⁸ Lucy Maxwell, Sarah Mead and Dennis van Berkel, "Standards for Adjudicating the Next Generation of Urgenda-Style Climate Cases," *Journal of Human Rights and The Environment* 13, no.1 (2022): 50.

¹²⁹ Keller and Heri, "The Future is Now," 15.

¹³⁰ Voigt, "The Climate Change Dimension of Human Rights," 170; Feria-Tinta, "The Future," 190.

değerlendirilmelidir.¹³¹ Davalı devlet, başvuruçuların özel ve aile hayatına saygı hakkına yönelik gerçek ve yakın bir riskin varlığını biliyor veya bilmesi gerektiği halde bu riskin bertaraf edilmesi hususunda harekete geçilmemişse bu halde yükümlülükler aykırılık ve devletin sorumluluğu söz konusu olacaktır. Bilinen, beklenen veya öngörülebilir riskler açısından devletin bu riskleri önleme yükümlülüğü bulunmaktadır. Öğretide, takdir marjı doktrininin, sözleşmeciler devletlere iklim değişikliğinin etkilerinin hafifletilmesi alanında geniş takdir yetkisi veriyormuş gibi de okunmaması gerektiği belirtilmektedir. İklim değişikliği hususunda Mahkemenin, sözleşmeciler devletlerin pozitif yükümlülükleri bağlamında devletlere tanıdığı takdir marjını “*hedefe ulaşmada uygun aracın/araçların seçimi*” ile sınırlı olacak şekilde, dar yorumlaması gerektiği ifade edilmektedir. İklim değişikliği sebebiyle gerçekleşmiş ve gerçekleşecek zararlara veya hak ihlallerine ilişkin olarak devletlere tanınan takdir marjı, yalnızca uluslararası sözleşmelerle belirlenen sıcaklık artışını sınırlandırma hedefine ulaşmak için alınacak spesifik sera gazı salımlarını azaltma önlemlerini seçmekle sınırlı olmalıdır.¹³²

Pavlov ve diğerleri/Rusya kararında görüldüğü üzere, devletin çevreyi kirleten özel hukuk tüzel kişilerinin endüstriyel faaliyetlerini düzenlemeye yönelik pozitif yükümlülüklerini açıklayarak, benzer iklim değişikliği vakaları için potansiyel olarak önemli bir köprü oluşturduğu söylenebilecektir. Böylece devletlerin kendi yetki alanlarındaki özel şirketlerin faaliyetleri ile ilgili yasal düzenleme yapma çabalarının incelenmesi mümkün hale gelecektir. Yani, devletler, iddia edilen insan hakları ihlaline özel şirketlerin sebep olmuş olabileceğini ileri sürerek artık sorumluluktan kaçamayacaklardır.¹³³

¹³¹ Feria-Tinta, “The Future,” 191.

¹³² Voigt, “The Climate Change Dimension of Human Rights,” 169; Kelleher, “Incorporating,” 304; Paul Clark, Gerry Liston, Ioannis Kalpouzos, “Climate Change and the European Court of Human Rights: The Portuguese Youth Case”, *EJIL: Talk!* October 6, 2020. <https://www.ejiltalk.org/climate-change-and-the-european-court-of-human-rights-the-portuguese-youth-case/>.

¹³³ Nele Schult, “Pavlov v Russia: Welcoming The Court’s Proactive Shift in Its Handling of Environmental Complaints, Including Their Evidentiary Challenges,” *Strasbourg Observers*, November 15, 2022, <https://strasbourgobservers.com/2022/11/15/pavlov-v-russia-welcoming-the-courts-proactive-shift-in-its-handling-of-environmental-complaints-including-their-evidentiary-challenges/>.

Mahkeme önünde derdest bulunan, başvuruçuların iç hukuk yollarını tüketmeksizin yaptığı başvurularda¹³⁴ hiçbir yerel mahkeme daha önce olayları tespit etmemiş ve mevcut kanıtları değerlendirmemiş olacaktır. Böyle olsa dahi Mahkeme davalı devletlerin pozitif yükümlülüklerini gerçekleştirip gerçekleştirmediğini belirlerken davalı devletlerin sunacağı savunmalarda yer alacak olan hem çevrenin korunması hususunda yürürlüğe konulan yasal ve idari çerçeveye ve pozitif yükümlülüklerle dair beyanlara hem de mevcut bilimsel kanıtlara göre kendi değerlendirmelerini yapabilecektir.¹³⁵ Başvuruçuların iç hukuk yollarını tüketerek Mahkemeye yaptıkları iklim değişikliği davalarında ise, Mahkeme, iç hukuk yollarının tüketilmesi esnasında yerel mahkemelerin tespit ettiği olay ve kanıtlarla birlikte bilimsel kanıtlardan faydalanarak davalı devletlerin yükümlülüklerini belirleyecektir. İklim değişikliğinin güncel ve küresel bir olgu oluşu ve teknik uzmanlık gerektirmesi, Mahkemenin bilimsel kanıtları uygun şekilde tartabilmesini sağlamak adına uzman kişilerin veya kuruluşların üçüncü taraf sıfatıyla davaya katılması, konferanslar veya araştırma ziyaretleri veya iklim bilimcilerle kurumsal iş birliği şeklinde görüş sunmasına olanak tanyabilecektir.¹³⁶

ROCHA ve SAMPAIO'ya göre, Mahkemenin iklim değişikliğinden kaynaklanan zararlı etkiler sebebiyle hak ihlali iddialarını değerlendireceği davalarda, iklim değişikliğinin uzun süreli ve kümülatif etkileri sebebiyle ciddi ve yakın bir tehlikenin varlığının kanıtlanamama ihtimali 8. maddede yer alan mekânsal ve zamansal araçları kullanmayı zorlaştıracaktır. Bu halde, yazarlar Sözleşmenin 2. maddesinin, taraf devletlerin azaltım ve uyum politikalarını belirleme konusunda daha işlevsel olabileceği görüşündedirler. Kişi üzerindeki iklim değişikliği kaynaklı olumsuz etkiler yaşamı doğrudan tehdit eden büyük ölçekli ancak zamana yayılan etkilerdir. Yazarlara göre, Mahkeme, önündeki derdest iklim değişikliği davalarında Sözleşmenin 8. maddesine odaklanmaktan ziyade Sözleşmenin 2. maddesini dikkate almalıdır. Çünkü iklim değişikliğinin riskleri ve zararları 8. madde açısından mekânsal olarak sınırlı olmasına rağmen 2. madde açısından yaşam hakkını doğrudan tehdit eden büyük ölçekli etkiler içermektedir. İklim değişikliğinin

¹³⁴ Bu çalışmanın yapıldığı esnada Mahkemenin kamuoyu ile paylaştığı belgelerden hareketle mevcut başvurulardan yalnızca *Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet* başvurusunda iç hukuk yolları tüketilmeksizin AİHM'e başvurulmuştur.

¹³⁵ Keller and Heri, "The Future is Now," 16.

¹³⁶ Keller and Heri, "The Future is Now," 16, 17.

zararlı etkileri tek başına yaşam hakkını ihlal etmese bile, zararlı etkilerin sıklıkla ve uzun vadede üst üste birikmesi, doğrudan veya dolaylı olarak yaşam hakkını tehdit etme riskini artırmaktadır. Mahkeme, anılan davalarda yaşam hakkının korunmasının istikrarlı bir iklim ve sağlıklı bir çevre gerektireceğini tespit edebilecektir.¹³⁷

Mahkemenin, başvurucuların yaşam hakkı ihlalleri açısından iklim değişikliği olgusunu sözleşmeciler devletlerin tehlikeli endüstriyel faaliyetlerinin yaydığı sera gazı salımları açısından ele alması varsayımında; devletlere tanınan takdir marjı daha az olacakken; başvurucuların yaşam hakkı ihlalleri iddialarında olduğu üzere deniz seviyesi yükselmesi sebebiyle seller, orman yangınları ve benzeri felaketleri iklim değişikliği olgusunun bir doğal afet¹³⁸ olduğu varsayımından yola çıkarak ele alması ihtimalinde; devletlere tanınan takdir marjı daha geniş tutulabilecektir. Öğretide, Mahkeme tarafından özellikle yaşam hakkı ve çevre bağlantısının kurulduğu içtihatla yapılan tehlikeli endüstriyel faaliyetler ile doğal afet ayrımını sürdürmenin gittikçe zorlaştığı belirtiliyor. Doğanın kendisi düzenlenemezken; doğayı insan yaşamı için tehlikeli hale getiren her şey devletler veya yetkililer tarafından düzenlenebilir. Örneğin, bir sel riski, imar düzenlemesi yoluyla veya belirli bir bina yönetmeliğinin sonucu olarak kısmen veya tamamen önlenilebiliyorsa, benzeri düzenleyici adımların bir enerji santralının ruhsatlandırılmasından veya denetiminden daha az sıkı inceleme altına alınmasının keyfiliğine dikkat çekilmektedir.¹³⁹ CEDERVALL LAUTA ve RYTTER tarafından sözleşmeciler devletinin Sözleşmenin 2. maddesi kapsamındaki yaşamı korumak amacıyla önleyici tedbirler alma yükümlülüğünün kapsamını tanımlamaya yönelik, ister insan kaynaklı, ister doğal isterse her ikisi birden olsun, tehlikenin kökenini vurgulamak yerine, söz konusu tehlikenin veya tehlikelerin risk profilini somut olarak değerlendiren kapsayıcı yaklaşım önerilmektedir.¹⁴⁰ Özellikle iklim değişikliği bağlamında, başvurucuların yaşam hakkı iddiaları incelenirken, Mahkeme iklim değişikliği olgusunu önceki çevre içtihadında kullandığı

¹³⁷ Rocha and Sampaio, "Climate Change Before the European," 283.

¹³⁸ Öğretide, doğal afet (*natural disaster*) kavramının bugün doğal, teknik ve sosyal unsurların birleşiminden oluştuğu; afet araştırmalarında afetlerin asla doğal olmadığı vurgusunun yaygın ifade edilen bir aksiyom olduğu; bir afetin ne olduğu ve nasıl ele alınması gerektiğine dair modern teorinin, "afet" kavramını temel olarak sosyal kavramlara dayandırdığı belirtilmektedir. (Cedervall Lauta and Rytter, "A Landslide", 119 vd.)

¹³⁹ Cedervall Lauta and Rytter, "A Landslide," 122.

¹⁴⁰ Cedervall Lauta and Rytter, "A Landslide," 124.

tehlikeli endüstriyel faaliyetlerle yahut doğal afetlerle ilişkilendirebilir. Ancak unutulmamalıdır ki, hangisi ile ilişkilendirirse ilişkilendirsin, Dünya üzerinde iklim değişikliğini tehlikeli hale getirmeye devam eden koşulları devletlerin düzenlemesi veya engellemesi hususunda Mahkemenin devletlere bırakacağı takdir yetkisi geniş tutulmamalıdır. Öğretide önerilen kapsayıcı yaklaşım gereği Mahkemenin iklim değişikliğinin yaratacağı risk profili değerlendirilerek ve devletlere bırakılacak takdir yetkisi dar tutularak inceleme yapılması gerektiği kanaatindeyiz.

Son olarak öğretide KELLER ve HERI'ye göre, iklim değişikliğiyle ilgili hak ihlallerini tespit etmek diğer bir deyişle iklim değişikliğiyle mücadele ederek insan haklarını korumaya yönelik yeterli tedbirlerin yokluğunun Sözleşmeyi ihlal ettiğini bulmak için aşılabilir engeller bulunmamaktadır. Ancak iklim değişikliğine yeterince yanıt vermenin teknik, siyasi, bilimsel ve ekonomik karmaşıklığı göz önüne alındığında, Mahkemenin bu süreçte ikincil rolünü vurgulamayı ve devletlerin karar verme sürecini ertelemeyi seçebileceği unutulmamalıdır.¹⁴¹

SONUÇ

Mahkeme, Sözleşmenin günümüz şartları ışığında yorumlanması gereken bir belge, “yaşayan bir enstrüman” (*modus vivendi*) olduğunu sıklıkla vurgulamaktadır. Mahkemenin, iklim değişikliği sebebiyle oluşan hak ihlali iddialarını içerir başvurular hakkında vereceği kararlarda hem usule hem de esasa dair çözümlenmesi gereken problemlerin mevcudiyeti yadsınamaz. Mahkeme, sözleşmeciler devletlerin öncelikle Paris Antlaşması kapsamındaki hafifletme ve uyum taahhütlerini yerine getirmelerini sağlamak; aynı zamanda kişilerin uğradıkları veya uğrayacakları zararlı etkiler açısından hukuki çareler sağlamak hususunda itici güç oluşturma konusunda potansiyele sahiptir.

Öncelikle iklim değişikliğinin yarattığı sınır aşan çevresel zararlar karşısında Mahkemenin yargı yetkisi hususunda, AAİHM'nin tavsiye görüşü doğrultusunda bir devletin etkili kontrol uyguladığı faaliyetler neticesinde iklim değişikliğinin zararlı etkilerine bulunduğu katkılar açısından oluşan sınır aşan çevresel zararların devletlerin yargı yetkisi içine dâhil edilmesini benimseyeceği görüşündeyiz. BM Çocuk Hakları Komitesinin *Sacchi ve diğerleri* kararlarında AAİHM'nin tavsiye görüşünün benimsenmesi,

¹⁴¹ Keller and Heri, “The Future is Now,” 17, 18; Benzer görüşte, Rocha and Sampaio, “Climate Change Before the European,” 288.

Mahkemenin de yargı yetkisi açısından faaliyetler üzerinde etkili kontrol testini benimseyeceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Mağdur sıfatı hususunda, Mahkemenin *Cordella ve diğerleri/İtalya* kararında ortaya koyduğu kanıt standardı doğrultusunda, iklim değişikliği davalarında başvuru potansiyel mağdur sıfatını değerlendirirken, iklim değişikliğinin insan sağlığına yönelik risklere ilişkin bilimsel kanıtlar ve buna ek başvuru dilekçelerinde ileri sürdükleri iddialar doğrultusunda ayrıca bir kanıt incelemesi yapmadan başvuru potansiyel mağdur sıfatlarının olduğu kabul edilebilmelidir. Zararlı etkilerini bir anda değil; uzun zaman içerisinde yavaş yavaş gösteren iklim değişikliği karşısında başvuru potansiyel mağdur sıfatlarını belirlemek hususunda Mahkemenin daha esnek davranması gerektiği fikrindeyiz.

Mahkemenin çevresel meselelere dair kararlarında sözleşmecî devletlere tanıdığı geniş takdir marjı yaklaşımının *Cordella ve diğerleri/İtalya* kararı akabinde iklim değişikliği ile ilgili başvurular karşısında da belirli takdir marjı yaklaşımının sürdürülmesi yönünde olması gerektiği kanısındayız. Mahkeme, sözleşmecî devletlerin pozitif yükümlülükleri bağlamında devletlere tanıdığı takdir marjını önlemin veya önlemlerin seçimi ile sınırlı olacak şekilde, dar yorumlamalıdır. Fikrimizce, Mahkeme devletlerin makul ve yeterli önlemleri almalarında pozitif yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini değerlendirmek, bir nevi durum tespiti yapmak koşuluyla iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin nasıl ve ne şekilde önlenmesi gerektiğini devletlere bırakabilecek daha ziyade belirli takdir marjı yaklaşımını pekâlâ benimseyebilir. İklim değişikliği davalarında Mahkeme, Sözleşmecî devletlerin iklim değişikliğini önlemek hususunda hangi tedbirleri alması gerektiğini belirlemeden; sadece gerekli özeni gösterip göstermediklerini (*a standart of due diligence*) belirleyebilmelidir.

Mahkemenin, önüne gelen iklim değişikliği davalarında hak ihlali bulunduğu karar vermesi ihtimalinde mevcut hak ihlalini gidermek adına ne gibi çözümler getireceği de merak konusudur. Örneğin, *Müllner/Avusturya* başvurusunda Mahkemenin başvuru özel ve aile hayatının ihlal edildiğine karar verdiği varsayımında, ihlalin ortadan kaldırılması için ne gibi giderimler belirleyecektir? Sera gazı salımı açısından Mahkemenin ihlal kararı ile eski hale iadeyi sağlaması veya başvuru lehine maddi ve manevi tazminata hükmederek ihlali durdurması mümkün görünmemektedir. Mahkemenin, kararında davalı devletin Paris Antlaşmasına atıf yapması ve antlaşma kapsamında devletin taahhüt ettiği azaltım ve uyum taahhütlerine

uyuması gerektiğine hükmetmesi ihtimalinde başvurucunun iklim değişikliği sebebiyle hakkına yönelik ihlalin giderimini ne ölçüde sağlayacağı tartışmalıdır. İklim değişikliği davaları kişilere yönelik belirli bir ihlali tanımaya çalışmaktan çok, pozitif hukuk kurallarının yorumunu geliştirmek için belirli bir vakanın ötesine geçerek daha genel bir hedef izlerse daha faydalı olacaktır.¹⁴²

Böylece, devletlerin iklim değişikliği taahhütleri ile bu taahhütleri gerçekleştiren eylemler arasındaki açığın AİHM'in tutarlı ve yerleşik içtihadıyla kapatılabileceği fikrindeyiz. AİHM, mevcut çevresel konulardaki emsal içtihadını iklim değişikliği meselesinin tartışıldığı davalara doğru genişletmeli ve iklim acil durumu karşısında bir an önce harekete geçmelidir. Mahkeme, taraf devletlerin de bu konuda düzenlemeler yapmaları hususunda harekete geçmelerini sağlamalıdır. Neticede, Mahkemenin vereceği kararlar, bağlayıcılığa sahip olduğundan, taraf devletlerin potansiyel azaltım ve uyum çabaları açısından mevzuat ve politika değişikliklerini olumlu yönde etkileyebilir ve yönlendirebilir.

AİHM, önündeki iklim değişikliği davalarında vereceği kararlar ile iklim değişikliği hukukundaki uygulama boşluğunu doldurabilecektir. Böylece sözleşmecî devletler tarafından iklim değişikliğinin sebep olduğu küresel krizle mücadelede ihtiyaç duyulan adımların atılmamış olmasından dolayı hesap verilebilirliklerini sağlayabilecektir.

¹⁴² Le Bris, "Droits de l'Homme," 142.

KAYNAKÇA

- Arslan Öncü, Gülay. “Özel Yaşama ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı.” İç. *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa*, ed. Sibel İnceoğlu, 301-333. Ankara: Avrupa Konseyi, 2013.
- Bilir, Faruk. “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Yargı Yetkisi ve Ermeni Soykırımını İnkârı Suç Sayan Düzenleme.”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 14 no.2 (2006): 299-343.
- Boyar, Oya. “Devletin Pozitif Yükümlülükleri ve Dolaylı Yan Etki.” İç. *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa*, ed. Sibel İnceoğlu, 53-81. Ankara: Avrupa Konseyi, 2013.
- Braig, Katharina Franziska and Stoyan Panov. “The Doctrine of Positive Obligations as a Starting Point for Climate Litigation in Strasbourg: The European Court of Human Rights as a *Hilfsheriff* in Combating Climate Change?.” *Journal of Environmental Law & Litigation*, no.35 (2020): 261-298.
- Cedervall Lauta, Kristian and Jens Elo Rytter. “A Landslide on a Mudslide? Natural Hazards and The Right to Life Under the European Convention on Human Rights.” *Journal of Human Rights and the Environment* 7, no.1 (2016): 111-131.
- Cournil, Christel. “Les Prémisses de Révolutions Juridiques ? Récent Contentieux Climatiques Européens.” *Revue Française de Droit Administratif*, no.05 (2021): 957-966.
- De Frouville, Olivier. “Les Droits de l’Homme au Service de l’Urgence Climatique?.” *Journal Européen Des Droits de l’Homme* no.2 (2022): 170-192.
- Duymaz, Erkan. “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Çevrenin Korunmasına Katkısı.” *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, no.47 (2012): 121-160.
- Feria-Tinta, Monica. “The Future of Environmental Cases in The European Court of Human Rights: Extraterritoriality, Victim Status, Treaty Interpretation, Attribution, Imminence and ‘Due Diligence’ in Climate Change Cases.” *Journal of Human Rights and Environment* 13, Special Issue (2022): 172-194.
- Gouritin, Armelle. “Potential Liability of European States Under the ECHR for Failure to Take Appropriate Measures with a View to Adaptation to Climate Change.” In *Climate Change Liability*, edited by Michael Faure and Marjan Peeters, 134-165. Cheltenham: Edward Elgar, 2011.
- Güneş, Ahmet Mithat. *Çevre Hukuku*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2019.
- Harris, David, Michael O’Boyle, Ed Bates, and Carla Buckley. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, Çevirenler Mehveş Bingöllü Kılıcı ve Ulaş Karan. Ankara: Avrupa Konseyi, 2013.

- Hartmann, Jacques and Marc Willers QC. "Protecting Rights Through Climate Change Litigation Before European Courts." *Journal of Human Rights and The Environment* 13, no.1 (2022): 90-113.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. ve Nihan Yancı Özalp. *Çevre Hakkı*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2021.
- Kelleher, Orla. "Incorporating Climate Justice into Legal Reasoning: Shifting Towards a Risk-Based Approach to Causation in Climate Litigation." *Journal of Human Rights and The Environment* 13, no.1 (2022): 290-317.
- Keller, Helen and Corina Heri. "The Future is Now: Climate Cases Before the ECtHR." *Nordic Journal of Human Rights* 40, no.1 (2022): 1-22.
- Kobylarz, Natalia. "The European Court of Human Rights: An Underrated Forum for Environmental Litigation." in *Sustainable Management of Natural Resources Legal Instruments and Approaches* edited by Helle Tegner Anker Birgitte and Egelund Olsen, 5: 99-120. European Environmental Law Forum. Cambridge: Intersentia, 2018.
- Konuk Sommer, Bahar. "Çevre ve İnsan Hakları İlişkisine Yeni Bir Yaklaşım: Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nin Oc-23/17 Sayılı Tavsiye Görüşü." *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11, no.1 (2020):384-393.
- Le Bris Catherine. "Droits de l'Homme et Droits de l'Humanité au Regard de la Crise Climatique." *Journal Européen Des Droits de l'Homme*, no.2 (2022) : 137-153.
- Lewis, Bridget. "Children's Human Rights-based Climate Litigation at the Frontiers of Environmental and Children's Rights." *Nordic Journal of Human Rights* 39, no.2 (2021):180-203.
- Maxwell, Lucy, Sarah Mead and Dennis Van Berkel. "Standards for Adjudicating The Next Generation of Urgenda-Style Climate Cases." *Journal of Human Rights and The Environment* 13, no.1 (2022): 35-63.
- Müllerová, Hana. "Environment Playing Short-Handed: Margin of Appreciation in Environmental Jurisprudence of the European Court of Human Rights." *Review of European, Comparative & International Environmental Law* 24, no.1 (2015):83-92.
- Niska, Therese Karlsson. "Climate Change Litigation and the European Court of Human Rights - A Strategic Next Step?." *The Journal of World Energy Law & Business* 13, no.4 (2020): 331-342.
- Nordlander, Linnéa. "Litigating Climate Change in The Arctic: The Potential of Sámi Human Rights Claims." *Journal of Human Rights and The Environment* 13, no.2 (2022): 416-440.

- Rocha, Armando and Rômulo Sampaio. "Climate Change Before the European and Inter-American Courts of Human Rights Comparing Possible Avenues Before Human Rights Bodies." *Review of European, Comparative & International Environmental Law* 32, no.2 (2023): 279-289.
- Sands, Philippe, Jacqueline Peel, Adriana Fabra and Ruth Mackenzie. *Principles of International Environmental Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Voigt, Christina. "The Climate Change Dimension of Human Rights: Due Diligence and States' Positive Obligations." *Journal of Human Rights and Environment* 13, Special Issue (2022):152-171.
- Yancı Özalp, Nihan. "Çevresel Haklara İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Yaklaşımı." *Anayasa Hukuku Dergisi* 2, no.3 (2013): 53-93.
- Yılmaz Turgut, Nükhet. "The European Court Of Human Rights And The Right To The Environment." *Ankara Law Review* 4, no.2 (2007):1-24.
- Yurtcanlı Duymaz, Seda. "Çevre Örgütlerinin Çevresel Yönetime Katılma Sürecinde Dayandığı Haklar." *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 26, no.107 (2013): 173-198.
- Yüzer Eltimur, Dilara. *AİHS Kapsamında Özel Hayatın ve Aile Hayatının Korunmasında Devletin Pozitif Yükümlülükleri*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2019.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Clark, Paul, Gerry Liston, Ioannis Kalpouzos. "Climate change and the European Court of Human Rights: The Portuguese Youth Case", *EJIL:Talk! October 6, 2020*. <https://www.ejiltalk.org/climate-change-and-the-european-court-of-human-rights-the-portuguese-youth-case/>.
- Council of Europe. "Manual Human Rights and The Environment Containing Principles Emerging from the Case Law of the European Court on Human Rights and The Conclusions and Decisions of The European Committee of Social Rights", Third Edition, <https://rm.coe.int/manual-environment-3rd-edition/1680a56197>.
- ECHR. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.
- ECHR, "Climate Change Fact Sheet," https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Climate_change_ENG.pdf.
- ECHR. "Factsheet – Extra-territorial jurisdiction of States Parties, Extra-territorial Jurisdiction of States Parties to the European Convention on Human Rights," https://www.echr.coe.int/documents/fs_extra-territorial_jurisdiction_eng.pdf.

ECHR. Guide on Article 1 of the European Convention on Human Rights, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_1_ENG.pdf.

ECHR. “*Practical Guide on Admissibility Criteria*,” August 2022, https://www.echr.coe.int/documents/admissibility_guide_eng.pdf.

Nordlund, Alexandra. “*Locus Standi in Climate Change Cases Before the European Court of Human Rights*.” Thesis, Juridicum, (Örebro: Örebro Universitet, School of Law, Psychology and Social Work, 2021)

<http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1599354/FULLTEXT01.pdf>.

Parliamentary Assembly. “Anchoring the Right to a Healthy, Environment: Need for Enhanced Action by The Council of Europe.” Recommendation 2211, <https://pace.coe.int/fr/files/29501/html>.

Pedersen, Ole W. “Climate Change Hearings and ECtHR.” *EJIL:Talk! April 4, 2023*. <https://www.ejiltalk.org/climate-change-hearings-and-the-ecthr/>.

Schuldt, Nele. “Pavlov v Russia: Welcoming the Court’s Proactive Shift in Its Handling of Environmental Complaints, Including Their Evidentiary Challenges.” *Strasbourg Observers, November 15, 2022*.

<https://strasbourgobservers.com/2022/11/15/pavlov-v-russia-welcoming-the-courts-proactive-shift-in-its-handling-of-environmental-complaints-including-their-evidentiary-challenges/>.

Torre-Shaub, Marta. “The Future of European Climate Change Litigation: The Carême Case Before The European Court of Human Rights.” *VerfBlog, August 10, 2022*. <https://verfassungsblog.de/the-future-of-european-climate-change-litigation/>.

AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ BAŞVURULARI/KARARLARI

Banković ve diğerleri/Belçika ve 16 diğer devlet, Başvuru No:52207/9, K.T.12.12.2001.

Budayeva ve diğerleri/Rusya, Başvuru No: 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 ve 15343/02, K.T.29.09.2008.

Carême/Fransa, Başvuru No:7189/21.

Cordella ve diğerleri/İtalya, Başvuru No:54414/13 ve 54264/15, K.T.24.06.2019.

Duarte Agostinho ve diğerleri/Portekiz ve 32 diğer devlet, Başvuru No:39371/20.

Fadeyeva/Rusya, Başvuru No: 55723/00, K.T. 09.06.2005.

Fägerskiöld/İsveç, Başvuru No: 37664/04, K.T. 01.10.2008

- Gorraiz Lizarriga ve diğerleri/İspanya*, Başvuru No:62543/00, K.T. 27.04.2004.
- Guerra ve diğerleri/İtalya*, Başvuru No:14967/89, K.T. 19.02.1998.
- Hatton ve diğerleri/Birleşik Krallık*, Başvuru No: 36022/97, K.T. 08.07.2003.
- Humane Being ve diğerleri/Birleşik Krallık*, Başvuru No: 36959/22 K.T. 01.12.2022.
- Klass ve diğerleri/Germany*, Başvuru No:5029/71, K.T. 06.09.1978,
- Kyrtatos/Yunanistan*, Başvuru No:41666/98, K.T. 22.05.2003.
- Loizidou/Türkiye*, Başvuru No:15318/89, K.T. 18.12.1996.
- López Ostra/İspanya*, Başvuru No: 16798/90, K.T.09.12.1994.
- M. Özel ve diğerleri/Türkiye*, Başvuru No:14350/05, 15245/05 ve 16051/05, K.T.17.11.2015.
- Öneryıldız/Türkiye*, Başvuru No:48939/99, K.T.30.11.2004.
- Pavlov ve diğerleri/Rusya*, Başvuru No: 31612/09, K.T. 11.10.2022.
- Plan B. Earth ve diğerleri/Birleşik Krallık*, Başvuru No:35057/22, K.T. 13.12.2022.
- Soering/Birleşik Krallık*, Başvuru No:14038/88, K.T. 07.07.1989.
- Taşkın ve diğerleri/Türkiye*, Başvuru No:46117/99, K.T.30.03.2005.
- Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve diğerleri/İsviçre*, Başvuru No:53600/20.